

1908

ԱՐԱՐԱՏ

3

ՄԱՐՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1908 թ.

1. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ. Բաղուածք յօրագրութեանց Սինոդի 131—136

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ

2. Մ. Աթոռի տպարանը Գ. Վ. Յովսէփեան . . . 256

3. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ. Լուրեր . . . 257—261

4. ԿԼԻԿԻԿ Տ. Սահակ Կաթողիկոսի Կոնդակը. . . 260—261

ԳՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

5. Կանաչ սարով (բանաստ.) Յ. Պետրոսեան . . . 262

6. Հայնահապետական դերդաստանը. Խ. Սամուէլեան 263—275

7. Սերոյ ցնորքներ (բանաստ.) Թարգ. Յ. Յովհաննիսեան 276

8. Հեկտորի և Աքիլէսի Կուիւը (Թարգ. Հոմերոսից) . . . 277—287

Յ. Պետրոսեան . . . 277—287

9. Աշխարհաբարի Հոլովները.—Սեռական և տրա-
կան Մ. Աբեղեան . . . 288—302

10. Գարուն է եկել (ոտանաւոր) Գառնիկ . . . 303

11. Բաբելոն և Ս. Դիրք Մրուանդ վարդապետ . . . 304—427

12. Գարնային անուրջներ (բանաստ.) Յ. Պետրոսեան 328

13. ՔՆՆԱԴԱՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՐԱԽՍՈՒԹԻՒՆ.—ա) Н.
Маррѣ О Раскопкахъ и Работахъ въ Ани лѣтомъ
1906 г. Գ. Վ. Յովսէփեան . . . 329—336

Բ. Բառացուցակ ախտանուանց և դեղորէից յատ-
կութեանց Ն. Տաղավարեանի Ա. Մ. . . 337

14. ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ.—Տաճկահայոց դպրոցական խնդիրը
Կառավարութեան հետ * * . . . 338—344

15. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Հայ գիւղը.—գիւղի դպրոցն
ու նորա տիպը.—Կրթական ու բժշկական գործը
գիւղում.—Հայ կնոջ դերը հայի կուլտուրական
կեանքում Ա. Մ. . . 338—344

16. Մանր լուրեր . . . 348—361

17. Մամուլ . . . 352

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

1908—ՌՅԾԷ

Տարի ԽԱ.

Մ Ա Ր Տ

Համար Գ.

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

Ելեհրուարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԱՐԶԱԳՈՐԾ

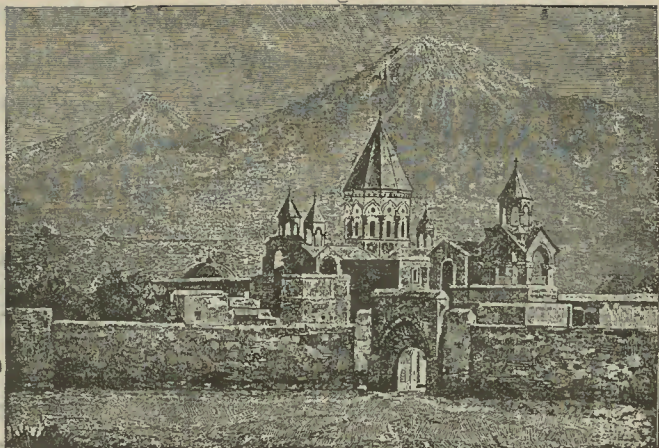
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԱՐԶԱԳՈՐԾ

ԿԱՐԶԱԳՈՐԾ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ն

Ա Մ Ե Ն. Տ. Տ Ե Ղ Ա Կ Ա Լ Ի

Հայրապետության Հայոց

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

—

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՅՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍԻՆՕԳԻ

— Ի 25-ն յունուարի Սինոգն հրամայեաց՝ քննելով զգործն Սահակ քահանայի Տէր Սահակեան Զաֆարաթա գեղջ գաւառին Էջմիածնի, Սինոգս գտանէ զՍահակ քահանայն յանցաւոր ի թերանալն նորա ի կտտարելն երբեմն զժամերգութիւն և յանբարիչա վաշտ ընդ ծխականաց իւրոց, վասնորոյ յոյս նուազ առաջին առնել նմա յանդիմանութիւն, զգոյշացուցանելով, զի ի կրկնել զյանցանս ունի նաև անկանել ընդ խիստ պատժով - Հ. 60:

— Ի նմին թուի Սինոգն հրամայեաց՝ քննելով զգործն՝ Սինոգս ապացուցեալ գտանէ, զի նախկին անդամ-գանձապահ Կոնստանտինային Բեսարաբիոյ Բարսեղ Ա. քահանայն խազանճեան ըստ հաւատարմագրի թեմական Սահակին ընկալեալ է ի գրամատանէն Քիշնևի զ10,500 ուրլիս և զ⁶⁰/₁₀ նոցին զ525 ուրլիս, ընդ ամենայն զմեռտասան հազար քօան և հինգ ուրլիս վիճակային դրամս

և չէ մատուցեալ զայնս յԱտեան, վասնորոյ ի ձեռն Կոնստանտինոպոլսի յառաջին պահանջել ի Բարսեղ ա. քահանայէ զայդ գումար գրամոց յընթացս միոյ ամսոյ յօրէ ընդունելոյ զայս հրաման: Հ. 62.

— Ի 28-ն յունուարի Սինոդն հրամայեաց թոյլ տալ Կոնստանտինոպոլսի Ներեանայ ընդունել զՅարութիւնն Մուրատեանց ի հոգեւոր կոչումն և առաջագրել փոխ. Թեմա-կալին Ներեանայ ձեռնագրել զնա ի քահանայ Ալիջան գեղջ, դաւառին Սուրմալուայ: Հ. 69.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց՝ նախ քանդի ադգէն իսկ Գարեգին վարդապետն օրագրական վճռով Սինոդիս կարգեալ է ի վանահայր վանուցն Ս. Հովսիսմէի, ուստի զյայտարարութիւն Խորէն վարդապետի թողուլ առանց հետեանաց, և երկրորդ զգուշացուցանել զԽորէն վարդապետն, զի մի միւս անգամ իրաւունս համարեսցի ինքեան միջամտելոյ ի տնօրէնութիւնս Սինոդի և քննադատելոյ զայնս: Հ. 70.

— Ի 28-ն յունուարի Սինոդն հրամայեաց՝ լուեալ զբողոք պ. Կ. Պ. Պրուկուրորի Սինոդիս նախ՝ ծանուցանել Կոնստանտինոպոլսի Աստրախանի, եթէ պսակքն Կարապետի Տէր Պօղոսեանց ընդ այրի կնոջն Հովսիսմէի և Յովակիմայ Մուրատեանց ընդ Աստղկան Յովհաննիսեան, զորս կատարեալ է գէորգայ քահանայի Տէր Մելքիսեդեկեանց Ս. Խաչի՝ անթոյլատրելի են, բայց ըստ կոնդակի հանգուցեալ Հայրապետի ազգիս ի 4-ն յունուարի 1902 ամի, թ. 4. ճանաչին վաւերական. երկրորդ՝ ի ձեռն Կոնստանտինոպոլսի Աստրախանի ծանուցանել դատախազին նուահանգական դատարանին Ստաւրապօլի, եթէ հոգեւորականք, ոյք հակառակ եկեղեցական օրինաց կատարեն պսակս անթոյլատրելիս՝ ենթարկեն հոգեւոր դատաստանի ըստ յիշատակեալ կոնդակի հանգուցեալ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և երրորդ՝ առնել նկատողութիւն Կոնստանտինոպոլսի Աստրախանի, զի առանց գիտութեան և թոյլտուութեան Սինոդիս յանձնեալ է ի դատ մարմնաւոր

իշխանութեան զգանցառու քահանայն: Հ. 72.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ հաստատելով զեղրակացութիւն Կոնսիստորիային Երեւանայ, յանդիմայ նել զեղիչէ քահանայն Օշական գեղջ վասն յարուցանելոյ զխռովութիւն և կարճել զայս գործ: Հ. 74.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ հաստատել զեղրակացութիւն Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, որ վասն արկանելոյ զՄկրտիչ քահանայն Արշակունի ընդ վեցամսեայ եկեղեցական ապաշխարանօք ի վոնս Սեանայ: Հ. 75.

— Ի 1-ն Փետր. Սինօզն հրամայեաց՝ նախ ազատ կացուցանել զՄամբրէ վարդապետն, ըստ խնդրոյ իւրոյ, ի պաշտամանէ փոխանորդի Կարուց ի 1-էն փետրուարի տարւոյս, զորմէ տալ տեղեկութիւն Կոնսիստորիային Երեւանայ, երկրորդ՝ թոյլ տալ Մամբրէ վարդապետի մնալ ի Գերմանիա ց 1-ն յունիսի տարւոյս յապաքինումն անձին և երրորդ՝ պատուիրել գանձապահի առաքել առ Մամբրէ վարդապետն ի Գերմանիա, սկսեալ ի 1-էն փետրուարի տարւոյս, զմիաբանական ոռճիկ իւր յընթացս չորից ամսոց: Իսկ վասն կարգելոյ զոր փոխանորդ Կարուց ի տեղի Տ. Մամբրէ վարդապետի առանձին յայտարարութեամբ գիմել առ Տ. Տեղակալն Ատենապետի Սինօզիս: Հ. 92.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ լուեալ զգիտողութիւն պ. Կ. պ. Պրօկուրօրի, ի լրումն օրագրական վճռոյ Սինօզիս յ 18-ն յունուար ամսեանն թ. 25, պատուիրել Կոնսիստորիային Վրաստանի վրութալ ի կատարումն հրամանի Սորին ի 30-ն հոկտեմբերի 1906 ամի, թ. 2104, որ վասն պահանջելոյ յԱրսենէ Ղլտեան զհարիւր ութսուն և մի ուրբիս: Հ. 95.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ լուեալ զգիտող պ. Կ. պ. Պրօկուրօրի, ի փոփոխումն վճռոյ Սինօզիս յ 31 դեկտեմբերի անցելոյ ամի, թ. 972, զԱստուածատուր քահանայն Առուշանեան յանձնել ի դատ մարմնաւոր իշ-

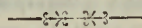
խանութեան ի ձեռն դատախազի նահանգական դատաւարանին Գանձակի ըստ 1667 յօդ. պատժ. օրինաց: Իսկ ի Մկրտիչ քահանայէ Շիրուանեան և Վաղարշակայ քահանայէ Ճոտանեան պահանջել նախ զքաջատուութիւն զանկանոն դործառնութեանց նոցա: Հ. 96.

— 38-ն փետր. Սինօզն հրամայեաց թոյլ տալ Կոնստանտնուպոլսի Վրաստանի ընդունել ի հոգեօր կոչումն զբնակիչն Սև Քար գեղջ, գաւառին Ղազարի զՍարգիսն Յարութիւնեան և առաջագրել առաջնորդի թեմին ձեռնադրել զնա ի քահանայ գեղջն, դարձուցանելով զվկայականս ընծայացուին: Հ. 122.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ առաքելով զգործս առ թեմակալ առաջնորդն Հայոց Վրաստանի, առաջագրել նմա խորհրդակցութեամբ ընդ գլխակ անձինս մշակել զծրագիր կառավարութեան կայսրածոցն Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ Ախալցխայ ըստ այնմ, զի կանոնաւոր իմն եղանակաւ և հաւատարմութեամբ գանձեցին մուքն կայսրածոցն և ծախեսցին ի նպատակս, որոշեալս 4 յօդ. ժամանակաւոր կանոնաց, հաստատելոց ի Տ. Փոխարքայէն Կովկասու, ընդ հսկողութեամբ առաջնորդի թեմին՝ ըստ մտաց 6 յօդ. նոյն կանոնաց, առանց հաստատութեան որոյ չեն իրաւունք հոգաբարձութեանն ի կիրարկանել զնախահաշիւ մտից և ելից կալուածոցն: Յանձն առնել նաև Առաջնորդի թեմին. գուն գործել առ ի տալ աւարտ գործոյս ց15-ն առաջիկայ մարտի և զհետ ոտանալն յայտ առնել Սինօզիս: Հ. 124.

— Ի 20-ն փետրուարի Սինօզն լուեալ զառաջագրութիւն Տ. Տեղակալի Ատենապետի Սինօզի 12-ն այսր փետրուարի, որով ծանուցանէ՝ թէ ոմանք ի հոգեօրականաց մերոց, որք արտաքոյ Մ. Աթոռոյ, առանց կանխադոյն թոյլտուութեան բարձրագոյն հոգեօր իշխանութեան գան ի Ս. Էջմիածին, որով լինի խանգարումն կարգապահութեան—հրամայեաց՝ Շրջաբերական հրամանաւ պատուիրել ամենայն Կոնստանտնուպոլսից, զի կուսակրօն հոգեօր

րականաց, այն է՝ փոխանորդաց, վանահարց և այլն, թայլ տացին գալ այսր ի Ս. Էջմիածին յետ նախապէս ընդունելոյ նոցա զհաւանութիւն Տ. Տեղակալի Ատենապետի նորին. իսկ քահանայք և այլ սպասաւորք եկեղեցականք պարտին ընդունել զթոյլտուութիւն թեմակալ առաջնորդաց իւրեանց և օրինական անցագրաւ և եթ գալ այսր ի դէպս կարևորս: Բաց յայսմանէ պատուիրել հիւրընկալի Մ. Աթոռոյ, զի մի թայլ տացէ իջևանել ի հիւրատան քահանայից, որոց չիցեն անցագիրք: Հ. 158.

Ամուսնալուծութիւնք

— Ի 25 յունուարի Սինօզն հրամայեաց՝ ունելով առաջին աչաց՝ զի խնդիր բնակէի Ալէքսանդրոպօլ քաղաքի Յովսէփայ Տիգրանեան և կնոջն Նադէժդայի վառն լուծման պատկի նոցա ի պատճառս ոչ գոյոյ օրինական պատճառանաց և այժմ ևս չիք նոր հանգամանք օրինականք, որք կարէին ծառայել իբր հիմն լուծման պատկի՝ նամանաւանդ, զի, որպէս տեսանի ի խնդրագրաց ամուսնոյն ի 14 և ի 22-ն յուլիսի անցեալ ամի, դամ մի արդէն հաշտեալ էին նոքա, և, հարկ է ենթադրել, զի այժմ ևս հնարաւոր է նոցա գալ ի հաշտութիւն, ուստի զխնդիրս յիշատակեալ ամուսնոյ, որ վառն լուծման պատկի նոցա, թողուլ առան հետեւանաց: Հ. 61.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց լուծանել զպսակ վերաբնակչուհոյ Արտահան աւանի Մարեմայ Յարութիւնեան ընդ առն Յովհաննիսի Մեշինեանց և թոյլ տալ կնոջն մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Հ. 63.

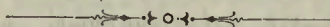
— Ի 28-ն յունուարի Սինօզն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի հրամայեաց, լուծանել զպսակ Կարապետի Աւագեանց ընդ կնոջն Նինայի Յարութիւնեան, թոյլ տալով առն մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Հ. 71.

— Ի նմին թուի Սինօզն հրամայեաց՝ ունելով ի նկատի քոսնամեայ անջատ ի միմեանց կեանս Վարդեանեան ամուսնոց, բնակչաց Թոմարտաշուոյ Ալէքսանդրոպօլ գաւառին, և զակներէ խուսափումն առն Սրշակայ ի բժշկական քննութենէ,

լուծանել զպսակ նոցա՝ թոյլ տալով կնոջն Շուշանկան Յարու-
թիւնեան վարդեանեան մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ
այլում: Հ. 73.

— Ի 6-ն փետր. Սինօզն հրամայեաց՝ հաստատելով զեզ-
րակացութիւն Կոնստոտորիային Հայոց վրաստանի, լուծանել
զպսակ բնակչի Ախալցխայ քաղաքի Ստեփանոսի վեղերեանց
ընդ կնոջն Շողակաթի, քանզի չիք այլևս հնարաւորութիւն
ածելոյ զղամուսինս ի հաշտութիւն, և թոյլ տալ երկոցունց ևս
մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Հ. 115.

Ի 11-ն փետր. Սինօզն հրամայեաց՝ հաստատելով զեզրա-
կացութիւն Կոնստոտորիային Ատրաքսանի լուծանել զպսակ
Աւետի Գործակատարեանց Ալէքսանդրօպոլցւոյ ընդ կնոջն
Լուսնթաղի, թոյլ տալով առն և եթ մտանել ի նոր ամուս-
նութիւն ընդ այլում: Հ. 125.

Մ. ԱԹՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆԸ

Մեր նախնիք Մ. Էջմիածինը «լուսոյ խորան» են ա-
նուանել: Լուսաւորչի անուան հետ կապուած տեսլեան
մէջ ևս ներկայանում է այն երկնային տարրերից կեր-
տուած մի շէնք: Այդ բոլորը այլաբանական և բանաս-
տեղական արտայայտութիւն են մեր նախնեաց Էջմիած-
նի և հայրապետական աթոռի մասին ունեցած հասկացո-
ղութեան: Մենք յաճախ առիթ ենք ունեցել մեր աչքերը
դէպի անցեալը դարձնել Հայոց եկեղեցու, հայրապետա-
կան աթոռի նշանակութիւնը բացատրելու: Այդ մեր իրա-
ւունքն էր և արդարութեան պահանջ: Գնահատութեան
միակ չափը պատմութիւնն է, անցեալը, լինի այդ ան-
հատի, հաստատութեան, թէ ամբողջ ազգի համար:

Սակայն այդ դրամի մի երեսն է միայն: Անցեալի և
ապագայի միջին օղակը ներկան է: Առանց այդ միջին
օղակի ոչ անցեալի գիտակցութիւն և ոչ ապագայի ծրա-
դիր կայ: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ ժողովրդի մէջ հա-

կառակ ձայներն են լսում Էջմիածնի նշանակութեան մասին, մեզ վերայ առանձին պարտք կայ ջանքեր գործադրել Մ. Աթոռի նախկին հեղինակութիւնը վերականգնելու: Մ. Աթոռը «լուսոյ խորան» պիտի ճանաչուի ընդհանուր հասկացեալ կողմից և այժմ: Այդ ճանաչողութիւնը իրական և ընդունելի դարձնելու հաստատութիւններից մէկը մեր տպարանն է:

Շատ յաճախ է լսում, թէ տպարանը առևտրական հաստատութիւն է. նոյն իսկ խօսք է լինում կապալով տալու, որովհետև սպասուածի չափ նիւթական օգուտներ չի ոտացում: Մենք բողբոմ ենք այդպիսի սխալ և մտաւր հասկացողութեան դէմ, որ յատուկ է այն մարկանց, որոնք նիւթական շահից դուրս ուրիշ հասկացողութիւն չունին: Մեր տպարանը նիւթական փնաս չպէտք է ունենայ անշուշտ, և եթէ կարգաւորութիւնն ու կանոնաւոր հսկողութիւնը հետևողական լինի և երկարատև, համագումար ենք, որ նիւթական կողմից ևս շատ օգտակար կլինի: Բայց Մ. Աթոռի տպարանի կոչումը մի քանի կոպէկ շահելը չէ, այլ աւելի բարձր բան: Տպարանը այն հաստատութիւններից մէկն է, որ պիտի նպաստէ հայրապետական աթոռի լուսոյ պսակն ու բարոյական հեղինակութիւնն աւելի և պայծառացնելու ընդարձակելու: Նա առևտրական հաստատութիւն չէ նման մասնաւոր մարդկանց ձեռնարկութեան, այլ լուսաւորութեան և գիտութեան տարածման մի փարոս: Պատմական տիւր պայմանների հետևանքով դադարել է նուիրակութեան հաստատութիւնը, որ հօտի և աթոռի սերտ յարաբերութեան գլխաւոր միջոցն էր, դորա պակասն այժմ տալագրական խօսքը պիտի լրացնէ. հայութեան ամենախուլ անկուններում իսկ պիտի հնչէ հայրապետական աթոռի փրկարար և մխիթարող ձայնը ի դէմս իւր միաբանութեան գրական գիտական գործունէութեան: Աւետարանական քարոզչութեան, առաքելութեան և դաստիարակչութեան մի գործն պիտի նկատուի տպարանը մեր միաբանութեան աչքում:

և ոչ առևտրական հաստատութիւն։ Գուցէ երբեմն ստիպուած կլինի մեր տպարանը նիւթական զոհողութիւններ անել ձրի կամ էթանագին գրքոյկներ տարածելով, մեծածախս գիտնական և գեղարուեստական աշխատութիւններ հրատարակելով, բայց դորանով կընդարձակուի նորա բարոյական դրամագլուխը, որ Մ. Աթոռի համար շատ թանգ պիտի գնահատուի։ Բարոյական այն հեղինակութիւնը, սէրը, որ մենք ձեռք կըբերենք այդպիսի զոհողութեամբ արդիւնաւոր կլինի նոյն իսկ նիւթական անասկէտով ուրիշ կողմերից և ուրիշ պայմաններէ մէջ։ Պէտք է ցանկնք, որ հնձենք. պէտք է ծախսենք, որպէս զի աւելի մեծ արդիւնք ստանանք բարոյապէս և նիւթապէս։

Այս նկատողութիւններն անելու ստիպուեցանք վերջին տաննեակ տարիների ընթացքում, յեղեղուած և դործադրուած թիւր գաղափարների պատճառով։ Մինչդեռ նախկին ժամանակներում, երբ մեր միաբանութեան մէջ շատ աւելի քիչ էին թուով պատրաստ մագիկ, փորձեր են եղած հայ պատմագիրների կամ եկեղեցական հայրերի շարք հրատարակել, տպարանի հաշուով են տպագրուել միաբանների աշխատութիւնները, իսկ մի երկու տարի առաջ միաբաններից ոմանց կողմից արուած այդպիսի մի առաջարկութիւն կատարեալ անուշադրութեան մատնուեցաւ։ Այժմ արդէն սովորական է դարձած միաբանների աշխատութիւնները հեղինակների հաշուով տպել, բայց աղքատ և ուսումնասէր միաբանը զրոյցից պիտի կարողանայ հոգալ այդպիսի գումար առանց մութացկանութեան դիմելու։

Տարիներից ի վեր մեր միաբանակից Տ. Կարապետ վարդապետ երկու կտրեւոր դիւտ էր արել։ Դոցանից մէկը Տիմոթէոս Կուզի «Հակաճառութիւնն» էր, որի բնագիրը կորած է։ Հայ և օտար եկեղեցու հայրերը վկայութիւններ են բերում այդ աշխատութիւնից, բայց դործի ամբողջութիւնն անյայտ էր։ Երկրորդ գիւտը Իրենիոսի երկերի թարգմանութիւնն էր մինչև այժմ դարձեալ ան-

յայտ մեր մատենագրութեան մէջ և միայն եկեղեցական հայրերի բերած վկայութիւններից յայտնի: Իրենիսի երկերից յատկապէս մէկը՝ «Յոյցք առաքելական քարոզութեանն» համաշխարհային նշանակութիւն ունի և շատ պատուաբեր մեր մատենագրութեան համար, որովհետև ոչ միայն բնագիրն է կորած, այլ և ոչ մի տեղեկութիւն չկայ նորա մասին օտար գրականութեան մէջ: Բայց այսպիսի գիտերն իսկ Մ. Աթոռի հաշուով չտպագրուեցան, որ նորա պատուին և անուան միայն վայել էր. այլ կարպետ վարդապետ և իւր աշխատակից երուանդ վարդապետն ստիպուած էին բարերարների կամ եւրոպական հրատարակիչների գիմէ: Լայպցիգի Հինրիխի նշանաւոր գրավաճառանոցը սիրով յանձն առաւ ոչ միայն տպագրել «Յոյցք առաքելական»-ը, այլ և 1000 մարկ վարձատրութիւն տալ առաջին հրատարակութեան համար: Մի տարի անցնելուց յետոյ, արդէն երկրորդ տպագրութիւնն է պատրաստուում:

Մեր մի ուրիշ միաբանակիցը Տ. Մեսրոպ վարդապետ պատրաստել է Մ. Աթոռի ձեռագիրների գիտնական ցուցակը և պէտք է դուրսը բարերարներ որոնէ այդ գործի տպագրութեան համար: Տ. Սահակ վարդապետ Ամատունի երկաշ տարիների տնդուլ աշխատանքով պատրաստել է հայ բարձառների մի ընդարձակ բառարան և պէտք է Բագուի կուլտուրական միութեան օգնութեան դիմէ իւր աշխատութիւնը տպագրելու համար: Մենք չենք յիշում ուրիշ միաբանների նման գործերը, որոնց տպագրութեան դժուարութեան հեռնկարն ինքնըսինքեան ջլատում է նրանց աշխատելու եռանդը:

Բ.

Արդ. ինչով կարող է Մ. Աթոռի տպարանը իրօք ազգային եկեղեցական մի կարևոր հաստատութիւն դառնալ: Նախընթաց պրակի մէջ արդէն բնորոշեցինք այդ հաստատութեան կոչումը ընդհանուր խօսքերով: Այդ կոչումը բղխում է Հայրապետական աթոռի և նորա միա-

բանութեան կրօնական—քաղաքակրթական բնաւորութիւնից։ Մ. Աթոռը իւր միաբանութեամբ կրօնական—եկեղեցական մի հաստատութիւն է, որ կոչուած է դաստիարակել հօտին Յիսուսի անձնաւորութեան օրինակով եւ աւետարանի քարոզած սկզբունքներով։ Նորա առաջին գործը պիտի լինի ուրեմն ժողովրդի ձեռքը Ս. Գիրք տալ, որ մեր հաւատոյ եւ բարոյական կեանքի աղբիւրն է։ Մինչև այժմ դեռ եւս Մ. Աթոռը իւր ժողովրդին Ս. Գիրք չի տուել իւր անմիջական հսկողութեամբ տպուած։ Հանգուցեալ Կաթողիկոսը յղացաւ ժողովրդին Ս. Գիրք տալու միտքը, բայց գործը կանգ առաւ հէնց սկզբում, մեծ հարուած հասցնելով Հայրապետական աթոռի բարոյական հեղինակութեան։ Ապագայ Կաթողիկոսի անմիջական ուշադրութեան խնդիրներէից մէկը պիտի լինի այս գործը գլուխ հանել իւր աթոռի պատուին վայել կերպով, տալով միանգամայն 'ե գիտնական 'ե ժողովրդական հրատարակութիւն։ Այդ պարտաւորութիւնն ընկնում է Մ. Աթոռի վերայ ոչ միայն կոչման բերմունքով, այլ և այն բաժանորդներին բաւարարութիւն տալու, որոնք ժամանակին հատուցել են իրենց հնգական բուբլինները Մ. Աթոռի տպարանից դուրս եկած Աստուածաշունչ օտանալու համար։ Անյայտ չէ, որ Ս. գրքի գրաբար լեզուն ամենքին մատչելի չէ. անհրաժեշտ է հետզհետէ փորձեր անել, հետզհետէ Մ. Աթոռի ղեկավարութեամբ թարգմանել աշխարհիկ լեզուով նաև Ս. գրքի որոշ մասերը, որպէս զի աւելի մատչելի լինի հասարակ ժողովրդին։ Պատուասիրութեան և նախանձախնդրութեան զգացմունքից զուրկ մարդիկ միայն կարող են մատնանիչ անել բողոքականների հրատարակութիւնները և դորանով բաւականանալ։ Այն եկեղեցին, որ ջանքեր չի գործ դնում և կարողութիւն չունի իւր հօտին Ս. Գիրք մատակարարել, ինքնին իւր անզօրութիւնն ու անընդունակութիւնն է խոստովանում դաստիարակչական առաքելութեան մեծ գործում։ Ժողովրդի ձեռքը Ս. գիրք պէտք է տալ. որպէս զի կեանքի այդ աղբիւրից նա իւր ծարաւը յագեցնելու միջոց և հնարաւորութիւն

ունենայ։ Օտար եկեղեցիները ոչ միայն իրենց պարտաւորութիւնն են կատարում՝ դէպի հօտը, այլ և բիբլիական ընկերութիւններ են կազմում այլանդաւանների մէջ հարկւր հազարներով Ս. Գրքը տարածելու։

Ս. Գրքի տարածման հետ պէտք է գործադրել քարոզչութեան այն բոլոր ազնիւ միջոցները, որ ներկայ քաղաքակրթութիւնն ու կեանքն ստեղծել է մտքեր և դադափարներ տարածելու համար։ Այդ միջոցներն են թերթերն ու թռուցիկները, գրքայինն ու գրքերը, գեղարուեստական պատկերները։ «Արարատ»-ն այլ ևս իբրեւ ամսաթերթ չի կարող առօրեայ կարիքներին բաւականութիւն տալ, կեանքն ընթանում է արագ և իւր ստիպողական պահանջներն ունի։ Գիտական ուսումնասիրութիւնների և նպատակների համար կարելի է ուրիշ պարբերական ստեղծել, «Արարատ»-ը դարձնելով գոնէ շաբաթաթերթ։ Չպէտք է քաջուենք մենք ևս թռուցիկներով, բրոշիւրներով մեր մտքերը տարածել ժողովրդի մէջ։ Նոյն իսկ գեղարուեստական վէպեր քրիստոնէական բովանդակութեամբ, քարոզգրքեր, կրօնական խորհրդածութիւններ, ժողովրդին մատչելի մեկնութիւններ Ս. Գրքի լաւագոյն մասերին վերաբերեալ տնտեսական և բժշկական տարրական ծանոթութիւններ պէտք է ձգտենք ունենալ մեր եկրի բոլոր անկիւնները։ Հայ ընտանիքների մէջ տարածուած անճոռնի և անբովանդակ պատկերների փոխարէն, անհնարին չէ մատչելի գներով հրատարակել քրիստոնէական նշանաւոր նկարիչների գործերը ճաշակ կրթելու և աւետարանական գաղափարներն ու պատմութիւնները շոշափելի կերպով ժողովրդի առաջ դնելու համար։

Օտար և մեղնից աւելի քաղաքակիրթ ազգերի օրինակը կարող է մեզ ուղեցոյց լինել։ Այնտեղ հիմնուած են բազմաթիւ ընկերութիւններ և հաստատութիւններ եկեղեցու անմիջական հսկողութեան տակ կամ եկեղեցականների ղեկավարութեամբ, որոնք ժողովրդական ամբողջ գրականութիւն են ստեղծում, շարժական և հաստատ մատենադարաններ կազմում, շրջիկ գրավաճառների խում-

բեր պատրաստում և իրենց դրքերը շատ էժան գնով տարածում ժողովրդի խորին խաւերի մէջ։ Սնհնարին չէ և մեղ համար այդպիսի փորձեր անել, ընթերցարաններ և փոքրիկ, ժողովրդական մատենադարաններ կազմել, կեդրոնական քաղաքներում եկեղեցական-գեղարուեստական գրալաճառանոցներ հիմնել։ Իսկ այս բոլորի ղեկավարն ու տնօրէնը Մ. Աթոռի տպարանը կարող է լինել իւր գեղեցիկ կազմակերպութեամբ և վարչութեամբ։

Այս ամենի հետ զուգընթացաբար պիտի ընթանայ բուն գիտնական և արուեստագիտական աշխատութիւնների հրատարակութիւնները։ Մենք արդէն ուրիշ առիթներով ևս մատնացոյց ենք արել, թէ ինչպիսի կարեւոր նշանակութիւն ենք տալիս Մ. Աթոռի միաբանութեան գիտնական գործունէութեան։ Մեր ազգային եկեղեցու վերակենդանութեան գլխաւոր պայմաններից մէկն է այդ, որ ոչ մի արտացաւ և իւր կոչման բարձրութեան վերայ կանգնած կաթողիկոս չի կարող անտես անել։ Սուանց գիտութեան և նրանից բխած խորը գիտակցութեան եկեղեցին անկարող է հետեւողական կերպով ի կատար ածել իւր դաստիարակչական և քաղաքակրթական մեծ առաքելութիւնը։ Ս. Կաթողիկոսի վանահայրական և հայրապետական պաշտօնը պէտք է հարկադրէ նորան հովանաւոր հանդիսանալ գիտութեան և արուեստի ուսումնասիրութեան, խրախուսել միաբանութեան մէջ գիտնական և գրական աշխատութիւնը ոչ միայն հրատարակելով նրանց լուրջ և արժէք ունեցող գործերը, այլ և ամենայն տեսակ գիտութիւններ ստեղծելով այդպիսի գործունէութեան համար։ Հայոց Հայրապետի ձգտումը պէտք է լինի իւր աթոռը վարչականի հետ նաև հայագիտութեան, քրիստոնէական քարոզչութեան և առաքելութեան կեդրոն դարձնել, և այդպիսով ներկայ ժամանակների համար ևս արդարացնել Ս. Էջմիածնի զուտ խորան» կոչումը։

Գ.

Մ. Աթուրի տպարանի գործունէութիւնն այսպէս ընդարձակ ըմբռնելով, անշուշտ նիւթական ծախսեր կպահանջէ։ Բայց մենք համոզուած ենք, որ սլարտաճանաչ և անձնուէր Հայրապետի համար գթուար չի լինիլ այդպիսի լուսաւոր նպատակների համար միջոցներ գտնել։ Հայ ժողովուրդը չի զլացել իսկզբանէ անտի ապահովել իւր կաթուղիկոսների օգտակար գործունէութիւնը։ Անպակաս չեն հայ ժողովրդի մէջ բարեգործներն ու լուսաւորութեան բարեկամները, միայն թէ մեր օգտակար և հետեւողական գործունէութեամբ կարողանայինք ուշադրութիւն գրաւել։ Միանուագ նպաստներով և կտակներով կարելի է հետզհետէ Մ. Աթուրի տպարանը գիտութեան և քաղաքակրթութեան մի լուսաւոր փարոս, հրատարակչական մի գեղեցիկ հաստատութիւն դարձնել։ Հէնց միայն «Արարատ»-ի պարտաւորական բաժանորդագրութիւնը հաստատութիւնների և քահանաների համար, չափաբերական մատենաների և ծիսապաշտական գրքերի հրատարակութիւնը եկամուտների ահագին աղբիւր է, եթէ հաշուապահութիւնը կանոնաւոր ընթանայ և փակուին այն անհաւատարմութիւնների դռները, որ դաւառներում, յատկապէս վերջին տարիներս, առասպելական բնաւորութիւն են ստացել։ Հաղարների, տառնեակ հաղարների ապուռիկներ կան չգանձուած կամ գաղուած։ Եւ այդ բոլորը հաշուապահութեան սխալ և հնացած սխտեմի պատճառով։ Իբրեւ նմուշ կարող ենք յայտնել, որ տպարանի վարչութեան յայտնի չեն, թէ «Արարատ»-ի ռբ բաժանորդները վճարել են և ճիշտ ոչ, և այս տարիների ընթացքում։ Որովհետեւ գրամական եկամուտները կեդրոնացած են եղել Սինդուում, իսկ տպարանը հնարաւորութիւն չի ունենցել ստուգելու իւր գործողութիւնների արդիւնքը։

Մեր տպարանի յառաջադիմութեան համար շատ փնասակար է եղել նաեւ նորա վարիչների անդադար փո-

փոխութիւնը: Տպարանի տեսուչը կամ ժողովի անդամները հաղիւ ծանօթացած իրենց գործին, փոխարինուել են նոր համբալկներով: Այն ինչ նորա կանոնաւոր ղեկավարութեան համար անհրաժեշտ են նոյնպէս մասնագէտ, գործին հմուտ և փորձառու անձինք, ինչպէս և ամէն մի հաստատութեան համար: Տպարանի ամբողջ գործունէութիւնն ու հաշուապահութիւնը պէտք է կեդրոնացնել վարիչների ձեռքում: Սինոդին վերապահելով միայն ստուգութեան և քննութեան իրաւունքը: Այդ վարիչները կաշխատեն գործեր գտնել, գրքեր տպել արտաքոյ վանական և պաշտօնական սովորական գործողութիւնների, որով և նիւթական աղբիւրները կընդարձակուին: Տպարանի վարիչներին կից կկազմուի և մի յանձնաժողով, որի պարտաւորութիւնը կլինի քննութեան ենթարկել միաբանների և մասնաւոր անձանց այն աշխատութիւնները, որոնք առաջարկուած են տպել Մ. Աթոռի հաշուով: Նոյն յանձնաժողովը կկեկավարէ նաև քարոզչութեան (պրոպագանդայի) ամբողջ գործը գաւառներում, «Արարատ»-ը և ապագայ հրատարակուելիք զիտնական թերթը և առ հասարակ Մ. Աթոռի ձեռնարկելիք բոլոր հրատարակութիւնները:

Կրկնում ենք Մ. Աթոռի տպարանը քրիստոնէական քարոզչութեան, զիտութեան և քաղաքակրթութեան տարածման մի միջոց և հրատարակչական մի աղնիւ հաստատութիւն պիտի նկատուի մեր աչքում:

Գ. Վ. Յովսէփեան

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Անցեալ անգամ մեր ընթերցողներին հաղորդել էինք, որ յայտնի հարուստ և բարեգործ պ. Ա. Մանթաշեան 40000 ռուբլի է նուիրել Մայր Տաճարի նորոգութեան համար: Սրբազան Տեղակալը Տ. Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս, Յուսիկ և Բաբգէն վարդապետներից իւր նախագահութեամբ մի յանձնաժողով է կազմել ճարտարապետների հետ բանակցութիւն սկսելու և վերանորոգութեան գործի վերայ հսկելու համար:

Մեծ պատիւ ընթացքում Վաղարշապատի և շրջակայ գործակալութիւնների համար քարոզիչներ են նշանակուած Տ. Տ. Կոմիտաս, Յուսիկ, Գարեգին, Բաբգէն և Լեոն վարդապետները:

Տ. Տեղակալը մի առաջադրութեամբ դիմել է Ս. Սինոդին՝ Մայր Աթոռում մոմի գործարան բանալու, որպէս զի կարելի լինի բոլոր վիճակներին այստեղից մաքուր մոմ մատակարարել:

Երևանի փոխ թեմակալ Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոս, որ Տ. Փոխարքայի դիւանում Հայոց դպրոցական կանոնադրութիւն կազմելու յանձնաժողովի անդամ էր, հոգաբարձական և կաթողիկոսական պատգամաւորների ընտրութեան խնդրով զբաղուած լինելու պատճառով, հրաժարուեց այդ պաշտօնից. նորա տեղ Ս. Տեղակալը նշանակել է Տ. Մեսրոպ վարդապետ Տ. Մովսիսեանին, յայտնելով այս մասին Փոխարքային:

Լիանողեան նաւթի գործարանը 200 փ. իւղ է նուիր-

րել Մ. Աթուին ելքտրական կայարանի մեքենաների համար և 40 փ. բենզին, Բագուի գործակալ Տ. Զաւէն վարդապետի միջոցաւ Ս. Տեղակալը շնորհակալութեան և օրհնութեան թուղթ է ուղարկել գործանատիրոջ՝ ինժինէր պ. Ստեփան Թաղիանոսեանի միջոցով, որ գործարանի կառավարիչն է։

«Արարատ»-ի յունուարի տետրակի Սինոգի օրագրութիւնների քաղուածքների մէջ (եր. 6) Գօրու Հագեօր կառավարութեան Բաթում տեղափոխելու առթիւ, Սինոգը, անտեղեակ հանգուցեալ կաթուղիկոսի կարգադրութեան, բացատրել էր Տփլիսի առաջնորդ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսին, որ նա անմիջական բանակցութեան մէջ չպէտք է մտնէր Տ. Փոխարքայի հետ, այլ պէտք է դիմէր նախ իւր բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան։ Բայց փետրուարի քաղուածքներից (131 եր.) պարզուեց արդէն, որ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսն այդ բանակցութիւնն սկսել էր հանգուցեալ կաթուղիկոսի կարգադրութեամբ։ Այստեղ ևս երկրորդում ենք այդ հանգամանքը թիւրիմացութիւնները պարզելու համար, որովհետեւ հայ թերթերից մօտեմբ («Մեր ձայնը», Հովիւ) նկատողութիւն էին արել այդ մասին։

Մեր միաբանակից Տ. Ներսէս վարդապետ Տ. Միքայէլեան խնդրում է յայտնել, որ նա Ղարաբաղի Կոնսիստորիայի անդամութիւնից արձակուել է իւր խնդրանալով նամեմա։ Այն ինչ Արարատի 1907 թ. Հոկտ.—Նոյեմբ. պաշտօնական քաղուածքն այդ մասին, եր. 870.—Սինոգն ի նկատի առեալ զմակագրական պատուէր վեհափառ Կաթուղիկոսի թ. 1257, որ վաւն արձակման Ներսէս վարդապետի Տ. Միքայէլեան յանդամութենէ Կոնսիստորիային Ղարաբաղի . . . — թիւրիմացութեան տեղիք է տուել շատերին, որպէս թէ նա արձակուած է հոգեւոր իշխանութեան կողմից առանց խնդրանալի։

Տ. Մեսրոպ վարդապետ Տ. Մովսիսեան Տփլիս ուղևորուեցաւ Սրբազան Տեղակալի և միաբանութեան կողմից շնորհաւորելու Տ. Փոխարքայի օֆիցերութեան յիսնամեակը:

Վանքի գիւղատնես պ. Կ. Մելիք Շահնաղարեանց Բագուից գալով՝ հաղորդեց, որ արդէն կազմակերպուած է մի ընկերութիւն նախաձեռնութեամբ պ. պ. Բողգան Մոսէյէվիչ Դուրխանեանցի, Բագրատ Շխեանցի և Աստուածատուր Վաչեանցի, 100,000 ռուբլի դրամագլխով, 200 բաժիններով, իւրաքանչիւրը 500 ռուբլի արժողութեամբ: Ընկերութեան նպատակն է Էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը բարելոքելու համար նրա հողերի վրայ ջուր գուրաքերել: Ջուրը պէտք է ջրմուղ մեքենաների միջոցաւ բարձրացնեն Սև ջրից մօտ 15 արշին բարձրութեան, որ նա բնական հոսանքով կարողանայ վանքի հողերի վերի մասերը ոռոգել և միևնոյն ժամանակ այդ ջրից կարողանան օգտուել Վաղարշապատցիները, Ալիբէկլուեցիք, Զէյվա, Այլանլու և այլ գիւղերը, որոնց հողերի սահմաններով պիտի տարուի առուն:

Ընկերութիւնը ստանում է արդիւնքից միմիայն 80%, մնացածը թողնում է վանքի իրաւանց: Ընկերութեան պայմանագիրը գրուած է և վերջնական սրուածը թողնուած է ընդհանուր ժողովին: Ապաստում է ընկերութեան կողմից եկող ինժեներներ—գիւղաւիկի առուի տեղը որոշելու և նախահաշիւը կազմելու: Պ. գիւղատնտէրը յայտնեց նաև, որ ջրի ընկերութիւնից անկախ կազմում է և մի երկրորդ ընկերութիւն 50,000 ռ. դրամագլխով, 100 ական ռուբլի բաժիններով: Այդ ընկերութեան նպատակն է իր ձեռքի տակ առնել Էջմիածնի սեպհական հողերը, այգիները, տաւարը և բոլոր շարժական գոյքը որոշ տարիներով և զարկ տալ տեղական արգիւնաբերութեան, այն է գինեգործութեան, բամբակի մշակութեան և այլ նպատակայարմար ճիւղերի: Այդ ընկերութեան կա-

րող են մասնակցել և Վաղարշապատցիք և միւս գիւղացիները և եթէ վերջիններիս դրած գումարը կհասնի 10,000 ի, այն ժամանակ ընկերութիւնը իր վարչական մի խորհուրդը կունենայ և Վաղարշապատում ու նրան կյանձնուի անմիջական հսկողութիւնը գործերի վրայ:

Տ. Տեղակալը մի գրութեամբ դիմել է ձեռնարկողներին, որպէս զի պայմանները գրաւոր առաջարկեն Սինոդին ի քննութիւն և ի հաստատութիւն:

Մեր միաբանակից Տ. Սահակ վարդապետ Ամատունի երկար տարիների քրտնաթոր աշխատութեամբ պատրաստել է ժողովրդական բարեառների մի ընդարձակ բառարան: Բաժրապատիւ հեղինակը ոչ միայն բացատրում է բառի նշանակութիւնը, յիշում այն բարեառները, որի մէջ գործ է ածուում բառը, այլ և օրինակներ է բերում գրականութիւնից և գրի առնուած բանահիւստութիւնից: Բազուի Կուլտուրական Միութիւնը յանձն է առել տպագրել այդ բառարանը իւր հաշուով, Հեղինակի ցանկութիւնն է, որ իւր գործը տպագրուի Մ. Աթոռի տպարանում, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենայ այդ տաժանելի աշխատութեան մաքուր տպագրութեան և սրբագրութեան վերայ անձամբ հսկել:

Յունուարի տետրակի մէջ հրատարակել էինք Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսի կոնդակը, որով ցաւակցութիւն էր յայտնում ընդհանրական Հայրապետի մահուան առթիւ: Ներկայ կոնդակով Ս. Կաթողիկոսը համաձայնութիւն է յայտնում էջմիածնի ընդհանրական Հայրապետի ընտրութեան մասնակցելու՝ երկու աթոռների բարեկամական յարաբերութիւնը ամրապնդելու ցանկութեամբ լցուած:

Պատճէն.

Սահակ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և Անհատանելի Կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամե-

նայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Ամենապատիւ Տ. Գէորգայ Արքեպիսկոպոսի Սուրենեան, Տեղակալի Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ողջոյն եղբայրական սիրոյ: Ընկալաք զգրութիւն Կառավարչական մասին Սինոդի Ս. Էջմիածնի ի 10-ն գեկտեմբերի անցեալ ամի, ընդ համարաւ 2731, որով ղեկուցանէր, եթէ ընդ այլ ծանուցողական հրովարտակ, առաքեալ է յանուն մեր և ի Դիւան փոխարքային Կովկասու յաղագս մահուան ի Տէր հանգուցեալ Ս. Կաթողիկոսի և սահմանման ընտրութեան նոր Հայրապետի Ազգիս , 30 Հոկտեմբերի յառաջիկայ ամի: Թէպէտ և չեն մեզ ծանօթ՝ նախորդք մեր մասնակցեալ են և զորքս ընտրութեան Տ. Տ. Մատթէոս, Գէորգայ, Մակարայ և Մկրտչի Կաթողիկոսաց ի Տէր հանգուցելոց, և թէ Սինոդ Սրբոյ Էջմիածնի առաքեալ է ըստ ժամանակին ծանուցողական հրովարտակս յանուն կաթողիկոսացն Կիլիկիոյ, մեք ի սրտէ գոհութիւն ունիմք, զի չեմք ի մոռացոնս, և ի լրումն վաղեմի բաղձանացս վասն բարւոյր յարաբերութեան կրկին Աթոռոյ, յետէ կամեացի Տէր, և հանգամանք ժամանակին տայցեն թոյլ, առաքեցից ի մերմէ կողմանէ և ի վիճակաց Կիլիկիոյ փոխանորդս՝ ի մասնակցութիւն ընտրութեան ընդհ. Հայրապետի Ազգիս մերոյ սիրեցելոյ, զոր ծանուցանելով եղբայրութեան Ձերում և Ձեօք Սրբոյ Սինոդին:

Մնաւք աղօթակից

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ Տ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ:

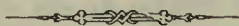
Ի 17-ն յունուարի 1908 ամի:

և ըստ տոմարի ՌՅԾԷ:

Ի Հայրապետութեան Մերում Ե. ամի

յԱթոռ Կիլիկեան ի Սիս.

Թիւ 171.

ԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

*
* *

Կանաչ սարով, կանաչ ծառով
 Գարունն էկաւ մեր աշխարհ,
 Ծառ ու բարով, երգ ու պարով
 Բարիք բերեց անհամար:

Սրտ ու արտ ծաղկի կարտ
 Զարդարուեցին ծաղկունքով,
 Ու պայծառ օդ ծաղկունք նարտ
 Լցրին անուշ բուրմունքով:

Բարով եկար, կանաչ հաղար,
 Գարուն մանուկ և ուրախ,
 Կանաչավառ դաշտ ու անտառ
 Պահիր միշտ վառ, միշտ մատաղ...

Յարութիւն Պետրոսեան.

ՀԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ*

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

IV

Հայ նահապետական գերդաստանը ոչ միայն կրօնական միութիւն է: Նա իսկապէս միևնոյն ժամանակ ստացուածքի միութիւն է, այսինքն մի համայնք, որի անդամները ունեն սեփականութեան մի ընդհանուր, անբաժանելի իրաւունք: Հայ նահապետական գերդաստանի ընդթը, իբրև սեփականատիրական անբաժանելի իրաւունքի ներկայացուցիչ-միաւորի, կայանում է նրանում, որ նրա բաղկացուցիչ անդամները հանդէս են գալիս իբրև մի համայնքի մէջ համախմբուած արեւակից աղղականներ, որոնք միաբանութեամբ տէր են համարում ամբողջ գերդաստանական ինչքի: Նրանց այդ տիրույթ-տութիւնն արտայայտուում է նրանով, որ նրանք ընդհանուր-միաբան ոյժերով և միջոցներով շահագործում են համայնքի գոյքը ու նրանից ստացուած արգիւնքն էլ միաբան կերպով սպառում են:

Ի՞նչն է համարում ընտանեկան սեփականութիւն, գերդաստանական ընդհանուր ստացուածք: Ընտանեկան համայն ստացուածքի մէջ հաւասարապէս պարունակուում է թէ՛ շարժական և թէ՛ անշարժ գոյքը, գիւղական տունը իր բոլոր շէնքերով (օջախը), հողաբաժինը (նսւև նագէլի հողը), ցանկապատած տեղերը, տաւարն ու անասունները, երկրագործական գործիքները, տնտեսական պարագաները, բնակարանի կահ-կարասիքը և այլ շարժական իրերը: Նոյն իսկ եթէ գերդաստանի իւրաքանչիւր անդամը զուրօր կամ օտարութեան մէջ վտտակի որոշ գումար, յայտնի կապիտալ իր անձնական սեփական աշխատանքով, այնուամենայնիւ նա չի կարող այդ վաստակածը իր

*) Տես փետր. 1908

անձնական սեփականութիւն համարել, այլ պարտաւոր է մտցնել գերդաստանի համայնական սեփականութեան մէջ, միացնել ընտանեկան ընդհանուր գոյքին: Եւս առաւել գերդաստանի համայնական գոյքի մէջ է մտնում, եթէ նրա անդամներից որեւէմէկը վաստակել է որոշ գումար գերդաստանական կաւիտալի օգնութեամբ: Ուրեմն բացակայում է իսպառ ստացուածքի անհատականութեան որեւէ նշոյլ: Այստեղ սովորութեական իրաւունքը գերդաստանական գոյքի ընդհանուր սեփականութեան նկատմամբ ոչ մի տարբերութիւն չի դնում այն իրաւաբանական հասկացողութիւնների մէջ, որոնք էապէս գոյութիւն ունեն, այն է պապական կամ հօրական (սերնդական) գոյքի և բարեկասակ՝ անձնական աշխատանքով վաստակած գոյքի սեփականութեան դադափարների միջև: Սակայն նոյն սովորութեական իրաւունքը այնուամենայնիւ իրականութեան մէջ առաջ է բերել որոշ բացառութիւններ անձնական սեփականութեան վերաբերմամբ, որոնց վրայ չի տարածւում ընտանեկան ստացուածքի ընդհանուր, համայնական սեփականութեան դադափարը: Դա, նախ և առաջ, այսպէս անուանած արեւագինն է, այսինքն այն գումարը, որը պատկանում է հարսների և կաղմուում է հարսին նշանադրութեան, պսակադրութեան ու որդէծնութեան միջոցներին դրուած ընծաներից՝ զարդերից ու դրամներից: Զաւախքում «միակ բանը, որի վրայ չի տարածւում տան մեծի իշխանութիւնը, դա հարսերի փողն է: Թէև հարսերը իրենց հետ փող չեն բերում, սակայն վաճառում են իրենց զարդերը, հագուստները և խնամոնց տուած ոսկիները, մանրելով մի գումար են գոյացնում և իրենց անունով շահով են տալիս: Այնուհետև այն տեղերի վերաբերմամբ, ուր արդէն գոյութիւն ունի օժիտի սովորութիւնը, հարսի բերած օժիտը՝ զգեստները ու տան անհրաժեշտ պարագաները, թէև համարւում են կնոջ անձնական սեփականութիւն, բայց և մշտնում են ընդհանուր գերդաստանական գոյքի մէջ ի տի-

* Ե. Լաւայեան. Զաւախք, եր. 179.

րապետութիւն ամբողջ ընտանեկան համայնքի, ենթարկուում են գերդաստանի կողմից օգտուելու իրաւունքին: Միմիայն գերդաստանի կազմալուծման դէպքում, որդիների բաժանման ատեն, այդ օժիտը զատուում է իբրեւ անհատական ստացուածք ընդհանուր բաժանուելիք գոյքից և մտնում է կրկին նրա սեփականատէր կնոջ ձեռքը*։ Նայն այդ դադափարը, որ այդպէս ամուր հիմք է բռնել սովորութական իրաւունքի մէջ, ստիպուած է եղել ընդունել նաև Մխիթար Գօշը իր Դատաստանագրքում, ուր երկրորդ մասում ճշ յօդուածի հիման վրայ ճանաչուում է հարսերի բաժինների անձնական սեփականութեան իրաւունքը՝ «եւ յորժամ բաժանիցին եղբարք ի միմեանց և բաժանումն արասցի հայրենեաց, նախ զհարսանցն բաժինն յայտ արասցեն և յիւրաքանչիւրոն տայցեն, և ապա ինքեանց հայրենեացն, Խոկ եթէ ի մէջ եղբարցն ծախեալ իցէ ուրուք բաժին—յամենեցունց կանգնեսցի, զի տէր է իւրաքանչիւր ոք իւրոցն»։ Եւ վերջապէս անձնական սեփականութեան իրաւունքի ներքոյ է մտնում տեղ տեղ նաև գերդաստանի անդամների հագած շորերը, զարդերը, զէնքերը։

Ընդունելով, որ հայ նահապետական գերդաստանը ներկայացնում է մի ընդհանուր գոյքի սեփականատէր, անբաժան ստացուածքի իրաւատէր, միւս կողմից նկատում ենք, որ հասարակական—տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ նա հանդէս է դալիս միմիայն իր նահապետի, քանոսէրի, պապի, մի խօսքով գերդաստանի մեծի, աւագի անձնաւորութեամբ։ Նահապետն է այն անձը, որի մէջ կազապարուում է գերդաստանի ամբողջ իրաւաբանական նշանակութիւնը, նա է համարուում իրաւական յարաբերութիւնների ու երեւութների մէջ իրաւունքի սուբյեկտը, հետևապէս և պաշտպանողն ու պատասխանատու ամբողջ ընտանեկան գոյքի թէ՛ գերդաստանի։

* Անդ. 177 և 178. Зелинский—Народно-юридическ. обычаи армянъ. եր. 31—33։

տանի անդամների առաջ և թէ հասարակական-իրաւաբանական յարաբերութիւնների մթնոլորտում: Նա նախանձախնդիր է և հսկում է ընտանեկան գոյքի բարգաւաճմանը ու հարստութեանը թէ իրերի գնման ու փոխանակութեան եղանակով, թէ տնտեսական պաշարների դիզելու միջոցով: Նահապետը պատասխանատու է ընտանեկան գոյքի այն բոլոր փնտսների համար, որոնք կատարուել են նրա գերդաստանի անդամների ձեռքով: Որդիների պարտքերի ու հասցրած փնտսների համար ի դիմաց ամբողջ գերդաստանական ստացուածքի պատասխանատու է նահապետը. պարտատէրերն ու փնտսուած անձնաւորութիւններն իրենց պահանջների բաւարարութեան համար պիտի դիմեն այդ նահապետին, և սա իրաւունք չունի բացասելու, ժխտելու այդ իրաւացի պահանջները, քանի որ այդ անդամները տակաւին անբաժան են ու պատկանում են այդ գերդաստանին:

Սակայն նահապետը լինելով ընտանեկան ընդհանուր սեփականութեան իրաւաբանական ներկայացուցիչը հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների մթնոլորտում և ճանաչուելով իրաւաբանօրէն միակ պատասխանատու տէրը ամբողջ համայնական գոյքի, միանգամայն անկախ չէ իր իր բոլոր գործողութիւնների մէջ ընտանեկան ընդհանուր գոյքի հարցերի որոշման ու տնօրինման վերաբերմամբ: Գերդաստանի չափահաս ու աշխատաւոր անդամները իրաւունք են համարում որոշ հսկողութիւն ունենալ իրենց նահապետի գործողութիւնների վրայ և ընդամին պահանջել, որ լուրջ տնտեսական-գոյքի հարցերի առեւն իրենց ընդհանուր խորհրդակցութեամբ ու համաձայնութեամբ կայացնէ այն որոշումները, որոնցից կախուած է ընդհանուր ընտանեկան սեփականութեան ամբողջութիւնը: Ուրեմն տան մեծը իր անձնական որոշումների համար, որոնք վերաբերում են գերդաստանի ընդհանուր գոյքի որեւէ մասի օտարացման կամ մի նոր մասի գնման, կանխապէս պէտք է խորհրդակցի և ակնյայտնի կամ լռելեայն համաձայնութիւն ունենայ բոլոր անդամների կող-

մից: Հակառակ դէպքում գերդաստանի որևէ մէկ անդամի բողոքը բաւական է, որպէս զի որոշումը ոչնչանայ կամ՝ արդէն կատարած պայմանագրութիւնը առ ոչինչ համարուի: Զարմանալի չէ, որ նոյն սովորութեան—իրաւաբանական հայեացքը ներմուծուել է Միտիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ, որով հնարաւորութիւն են ստանում եզրակացնելու նախ՝ որ Միտիթար Գօշի ժամանակները տիրապետում էր նահապետական գերդաստանական կազմը և ապա՝ այդ կազմի տնտեսական—իրաւաբանական բնոյթը: «Վաճառք ամենայն հաստատին, յորժամ որք վաճառին՝ ամենեցուն յանձնառութեամբ և վկայութեամբ ընդ նոսա իցէ: Ըստ այսմ—թէ հայր վաճառիցէ, պարտէ որդւոյ և դստերաց կամքն ընդ նմա լինել և եղբայրք, կամքն որք ժառանգեցին: Նմանապէս՝ թէ որդին վաճառէ—հօրն և այլ եղբարցն և քերցն: Ապա թէ ոչ—յորժամ կամին անդրէն դարձուցանել՝ իշխան լիցին թէև գրով հաստատեալ իցէ. (յօդ. 31, մաս երկրորդ):»

Մենք մինչև այստեղ նկատի առանք, թէ ինչ նշանակութիւն ունի գերդաստանի տնտեսական—իրաւաբանական դրութեան վերաբերմամբ նրա հնդհանուր համայնական ստացուածքը: Քանի որ գերդաստանական կապիտալը, այս դէպքում ընդհանուր համայնական շարժական ու տնչարժ ստացուածքը, համարւում է մի անբաժանելի ընտանեկան սեփականութիւն, ակներև է, որ այդ կապիտալի տէր—գերդաստանի անդամների տնտեսական ամբողջ գործունէութիւնն էլ կաղապարւում է մի հասկացողութեամբ, պարփակւում ու մարմնանում է մի սուբյեկտի՝ տնտեսական միաւորի մէջ, այն է ընտանեկան համայնքի, որ ստանում է առանձնաշատուկ բնոյթ, վերածւում է բնորոշ տնտեսական կատեգորիի: Այդ հիման վրայ, հայ նահապետական գերդաստանը ներկայացնում էր մի ինքնավար տնտեսութիւն, թէ արտադրողական և թէ սպառողական տնտեսական միութիւն:

* Միտիթար Գօշ—Դատաստանագրքը Հայոց՝ հրատ. Վահան Ժ. Վ. Բատամբեանի՝ եր. 416.

V

Նահապետական գերդաստանը իր տնտեսական գործունեութեամբ ընդգրկում է ամբողջ արտադրութիւնը՝ բնակարանի, հագուստի, սնունդի և այլ նիւթական անհրաժեշտ բարիքների պատրաստութեան հոգսերը. ընդգրկում է այդ բոլոր պատրաստած արգասիքների սպառումը: Մի խօսքով այստեղ կատարւում է տնտեսական պրոցեսը սկզբից մինչև վերջ: Այդ տնտեսութիւնը, գոյացած լինելով ու պահպանւելով այնպիսի պայմաններում, երբ մարդկային տնտեսական գործունեութիւնը բովանդակուած է ամբողջովին բնական բարիքներից անմիջապէս օգտուելու սկզբունքի մէջ, անշուշտ պիտի կրէր առանձնացած ինքնամփոփ բնաւորութիւն: Նա միանգամայն ինքնուրոյն էր իր հասարակական դրութեամբ, քանի որ ոչ մի կախումն չունէր վաճառումից ու դրամական վարկից առ ի չգոյէ որևէ շուկայի: Գերդաստանի բոլոր անդամները համարւում են միեւնոյն ատեն նաև համայնական տնտեսութեան անդամներ, աբաժան աշխատաւորներ, որոնք պարտական են սահպանելու գերդաստանի գոյութիւնը իրենց անձնական աշխատանքով, անխտիր և առանց ծուլանալու մասնակցելու են գերդաստանական կազմի ամբողջ տնտեսական գործունեութեանը:

Նախընթաց գլխում տեսանք, որ սովորութական իրաւունքը հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների միջոցով համայնական գոյքի, գերդաստանական սեփականութեան իրաւատէր է ճանաչում միմիայն նահապետին: Այդ նահապետն էլ գերդաստանի տնտեսական կեանքում պահում է իր տիրապետող դերը, միւրաւի՛, բոլոր ժողովրդների նահապետական—գերդաստանական կազմի մէջ նկատում ենք նահապետի խաղաղած դերը բովանդակ տնտեսական գործունեութեան մէջ, նա բաժանում է ընտանիքի անդամների միջև ամբողջ աշխատանքը, նա հանդիսանում է իբրև կազմակերպիչ գործօն և հիմնուելով իր իրաւաբանական իշխանութեան վրայ

ղեկավարում էր գերդաստանի բոլոր տնտեսական շահերը: Դա հասկանալի է:

Սեռի ու ֆիզիկական ուժի տարբերությունը արդեն սկզբից ի վեր այլ մարդուն մղել էր դեպի որսորդություն, անասնապահություն, պատերազմներ և այլ համանման զբաղմունքներ, իսկ կին մարդուն դեպի պտուղներ ժողովելը, քլունկի ու սրա նման հասարակ գործիքների օգնությամբ հող մշակելը, կրակի ու օջախի պահպանելը: Այլ մարդու տիրապետությունը հայրիշխանություն հաստատումով աւելի ևս զօրացավ և ընդհանրապես կնոջ գրությունը զգալի ստորացավ. կինը ընկավ գրեթե ճորտային մի աստիճանի վրայ: Սակայն մտաւոր-բարոյական գաղափարներով աւելի զարգացած ժողովրդները կարողացան դուրս գալ իրենց այդ վայրերի, նախնական տնտեսությունների գրությունից, որ կրում էր գրեթե տարբերային բնավորություն, ենթակայ էր բացառապես բնությունից, և ահա շատ ժողովրդների տնտեսական կազմի ու ընտանեկան կեանքի պատմություն մէջ նշումարում է, թէ ինչպէս կին մարդը կարողանում է ժամանակների ընթացքում քիչ թէ շատ բարելաւելու իր գրությունն ընտանեկան յարաբերությունների մէջ: Երբեմն լոկ անասնապահություն, որսորդություն ու պատերազմներով զբաղուող մարդը յետագայում իր վրայ է վերցնում նաև գրությունը հող հերկելը, երկիր մշակելը և համանման ծանր շինական աշխատանքները: Այս հանգամանքներում զգալի փոփոխություն են ենթարկում և կնոջ գործողությունները տնտեսական կեանքում: Կինը այլ ևս իր աշխատանքի ուժերը կենդրոնացնում է միմիայն սնունդի պաշարեղէններ պահելուն վրայ, ընտանիքի տան ներսի տնտեսությունից վարելուն և վերջապէս զաւակների կրթությունից վրայ*: Տղամարդու և կին-մարդու աշխատանքի այդ բնական բաժանմանը յարում են նաև նրանց

*) G. Schmoller—Grundriss d' allgemeinen Volkswirtschaftslehre I, 229.

որդինքն ու դստերը, հարսներն ու փեսաները Այսպիսով նահապետական գերդաստանի սահմաններում գոյանում են որոշ տնտեսական պարտականութիւններ, աշխատանքների բաժանումներ, որոնք յետագայում սոցիալտնտեսական յաջորդ գարգացման շրջանների նկատմամբ հանդիսանում են իբրեւ առանձնայատուկ և ինքնուրոյն կազմակերպումների սաղմեր, Ուրեմն վերոյիշեալ պայմաններում զարգացած նահապետական գերդաստանի ամբողջ տնտեսական գործունէութեան բնորոշ գիծը կայանում է այն ղեկավար դերի մէջ, որը պատկանում է նահապետին: Նահապետի այդ դերը, այդ ղեկավարող գործոնի նշանակութիւնը շեշտակի աչքի է զարնում հայ գերդաստանի տնտեսական ամբողջ կեանքում, որը ներկայացնում է մի ինքնամիոփ տնտեսութիւն այն մտքով, ինչպէս դա մի փոքր վերը պարզեցինք:

Հայ նահապետական գերդաստանի ամբողջ տնտեսական գործունէութիւնը բաժանուած է երկու տեսակ աշխատանքի՝ դրսի և ներսի: Դրսի, գլխաւորապէս դաշտային ու շինական աշխատանքները կատարում են այր մարդիկ տան-մեծի, նահապետի ղեկավարութեամբ, որը շատ անգամ ինքն անձամբ անմիջապէս չի մասնակցում այդ աշխատանքներին, այլ միայն ղեկավարում, տնօրինում է աշխատաւոր ձեւերը, բաժանում է սրանց իւրաքանչիւրի պարտականութիւնները, որոնք ըստ սովորութեան արդէն մի անգամ առ միշտ սահմանուած են ընտանեկան սովորութիւններով և անյողգողգ պահպանւում են: Ծանր աշխատանքները կատարում են ընտանիքի աւագ անդամները, իսկ կրտսեր անդամները գլխաւորապէս հօտաղներ են լինում վարուցանքի տոբն, կալսում, անասունների վրայ հոգ տանում և այլն: * Պ. Բէնսէն Բուլանլիսի հայ գերդաստանի տնտեսական կեանքը նկարագրելիս հետեւեալն է ասում. «Դործը կամ աշխա-

*) Зелинский—Народно—юридические обычаи закавказских армянъ, էր. 24—25

տուժիւնը որովհետեւ միութեամբ կերթայ, գարուն բացուելուն պէս առաջիններէն (այս մարդկանցից) մէկը հօտաղ է, միւսը մաճկալ, մէկը ցանող ու վարող, միւսը քաղող. երկրորդը կապող, երրորդը փոցխող, չորրորդը կրող ու ծեծող և այլն»։* Տան մեծը ղեկավար ու կազմակերպիչ հանգիստանալով գերդաստանի ամբողջ տնտեսական գործունէութեան, անշուշտ ինքն է անելու նաեւ բոլոր ծախսերն և ընդ նմին բոլոր եկամուտներն էլ մտնում են նրա տնօրինութեան ներքոյ ժողովրդական առածը ասում է՝ «մարդը դրսու պատ է, կնիկը ներսի»։ Ինչպէս այս մարդիկ դուրսը, նոյնպէս էլ կանայք ներսն են աշխատում, և այդ աշխատանքն ըստ հասակի ու իրենց դրութեան բաժանուում է բոլոր կանանց մէջ։ Մօր, տատի, այսինքն նահապետի կնոջ (եթէ վերջինս կենդանի չէ, այն ատեն ամենաւագ հարսը) ղեկավարութեան տակ է գտնուում ընտանիքի ներքին կառավարութիւնը։ Նա էլ նոյնպէս «անսահման իշխանութեամբ կառավարում է տան գործերը և հրամայում է հարսերին»։ Նա է աշխատանք բաժանողը։ Առանց նրա թոյլատուութեան ոչ մի հարս չի կարող բանալին վերցնել և մի պատառ հաց անգամ հանելու»։** Կանանցից ամենամեծը սովորաբար հաց է թխում, ճաշ պատրաստում, պանիր շինում և այլն, զուտարները պարտաւոր են աղբիւր գնալ ջուր բերելու և օգնել մօրը կերակուր եփելու։ Հարսներից մէկը գունդ ու գրգնակ անող է, միւսը խմոր չաղող, երկրորդը՝ ոչխար ու տաւար կթող, երրորդը՝ ձնում զարկող և այլն։ Նոր բերած հարսի պարտականութիւնն է երեկոյ առաւօտ տան տախտը (յատակը) աւելել, ժելո (աղբի) թափելը, առաւօտը քնից վերկեցողներու ոտնամանները պատրաստ պահելը, տնկողինը վերցնել ու դարսելը, լուացողներու ձեռաց ջուր ածելը և այլն. և այս ծառայութիւնը կը տեւէ, որքան մի ուրիշ նոր հարս բերուած չէ»։***

*) Բէնտէ (հրատ. Ե. Լալայեանի) — Բուլանըն, Երես 146.

**) Ե. Լալայեան — Ձաւախք, Եր. 177—178.

***) Բէնտէ — Բուլանըն կամ Հարք գաւառ, Եր. 146.

Նոյնպիսի դժերով են նկարագրում հայ գերդաստանի տնտեսական կազմը օտարազգի ականատես ճանապարհորդները, որոնցից բաւական է միայն յիշել Պարբօտին ու Հաքստհաուզէնին:

Ուրեմն հայ նահապետական գերդաստանի գոյութեան բոլոր նիւթական անհրաժեշտ բարիքները ստեղծւում են նրա բաղկացուցիչ անդամների սեփական աշխատանքով. և այն էլ երբեմն պարզ, հասարակ կօօպերատիւ (աշխատակցական) գործունէութեամբ: Արտագրողներն ու սպառողները այստեղ ամփոփուած են մի և նոյն տնտեսութեան մթնոլորտում, միևնոյն տան պարիսպների մէջ: Գերդաստանի աշխատաւորների գործունէութեան ամբողջ ոգին, բովանդակ բնոյթը տողորուած է բնական տնտեսութեան պայմաններով: Ընտանեկան համայնքի անհատական ուժերի միացումն օրդանական ու անօրդան ընութեան գէմ մղուած կռուի մէջ, դառնում է իրօք մի տեսակ ընդհանուր, միաբանացած արտադրողութիւն, որի անմիջական ու անհրաժեշտ հետևանքն է լինում է ընդհանուր սպառումն: Ահա այդ ընդհանուր համայնական արտադրողութեան պրօցեսների շնորհիւ էլ գերդաստանական գոյքը, թէ չարժականը և թէ անչարժը, ստանում է համայնական կոլլեկտիւ բնաւորութիւն, դառնում է ընդհանուր, անբաժանելի սեփականութիւն:

VI

Արդ անհրաժեշտ է պարզել հայ նահապետական գերդաստանի՝ այդ սոցիալական կազմակերպութեան՝ ազդեցութիւնը ընտանիքի անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնների վրայ: Նահապետական գերդաստանի իրաւական երևոյթներից իր նշանակութեամբ առաջին տեղն է բռնում մարդու իշխանութիւնը կնոջ վրայ: Դա արամաբանօրէն բղխում է այն սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, որոնց մթնոլորտում՝ զարգացել է ընտանեկան կազմը: Քանի որ ընտանեկան կազմը հիմնուած էր մայր-իշխանական սկզբունքների վրայ, պարզ է, որ կինը-մայրը

գլխաւոր կենդրոնն էր, որի շուրջը համախմբոււմ էր ընտանիքը, ուր ամուսինը միայն անցողակի, ժամանակաւոր նշանակութիւն ունէր և իր իրաւական-տնտեսական դրութեամբ պատկանում էր միմիայն իր մայրական սերնդական ընտանիքին և ոչ թէ այն կնոջ ընտանիքին, որի հետ կապուած էր եղել լոկ կարճատեւ, վաղանցուկ սեռական յարաբերութիւններով. պատկանում էր իր մօր ընտանիքին, ուր տարածոււմ էին կնոջ-մօր իրաւունքները և նոյն խիւ երբեմն իշխանութիւնը: Միանգամայն ուրիշ պատկեր է ներկայացնում կնոջ և այր մարդու իրաւական-հասարակական յարաբերութիւնները հայրիշխանութեան մըթնոյորդում: Մենք արդէն գիտենք, որ նահապետական դերդաստանը ներկայացնում է տնտեսական շահերով, համայնական սեփականատիրական սկզբունքով հիմնաւորուած մի կազմ: Հետեւապէս կինը, որ այլացեղ (էքսոգամի) ամուսնութեան գերիշխանութեան շնորհիւ հանապաղ վերցնում էր օտար սերնդից կամ առեւանգման և կամ գնման միջոցով, անկարող է մասնակից լինել ամուսնու սերնդական խմբակի ինչքի մէջ, համարուել համայնական սեփականութեան տէրերի հետ միասին հաւասար իրաւունքներով: Սակայն, անհրաժեշտ է այստեղ նկատել որ յետագայում կինը, զրկուած լինելով ամեն մի իրաւունքից իր համար օտար սերնդի, ընտանեկան համայնքի ստացուածքի ու ընչքի վերաբերմամբ, այնուամենայնիւ սեփականատիրական որոշ իրաւունք ունի այն իրերի նկատմամբ, որոնք նա բերել է իր ամուսնութեամբ իր մարդու ընտանիքը: Այդ ստացուածքը ի հարկէ սկզբներում շատ չնչին ու սակաւաթիւ էր և բաղկանում էր բացառապէս զգեստների ու զարդերի իրերից, որոնց վրայ, ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք տեսնելու հայ սովորութեան իրաւունքից, ոչ մի իրաւունք չէր տարածում նահապետական դերդաստանը: Կինը օտար ցեղից էր բերւած գրեթէ ոյժով, բռնի զօրութեամբ և պահոււմ էր մարդու դերդաստանի մէջ, հեռու և անշատուած իր մայրական սերնդի ընտանիքից. դառնում էր այստեղ մի օբ-

յեկտ, ենթարկուած այր մարդու, իր առեւանգողի, գնողի իշխանութեանը, մատնուած նրա լիազօր իրաւունքին: Մարդու սեփականատիրական իշխանութիւնը տարածուած էր նաեւ կնոջ վրայ, իբրեւ ընտանիքի, տան համար ձեռք բերուած ինչքի մի մասը: Այսպէս էր դա գոնէ հոյրիշխանական ընտանիքի զարգացման առաջին աստիճաններում, երբ հայրական իրաւունքը, հօրական գերիշխանութեան սկզբունքը միանգամայն վերացրեց հասարակութեան սոցեալ-տնտեսական յարաբերութիւնների իրականութիւնից մայրիշխանութեան գոյութիւնը: Եւ այդ իր սկզբնական քայլերում հայրական իրաւունքը աւելի շեշտակի, աւելի կտրուկ էր հանդէս գալիս. իբրեւ մի յաղթական սկզբունք, որ տապալել էր հին կարգերը և ուժգին թափով, առանց վարանումների ամուր հիմքերի վրայ էր կառուցանում իր գոյութիւնը: Այնուհետեւ հայրն էր կենդրոնացնում իր շուրջը ընտանիքի էութիւնը, իր անձնաւորութեամբ էր իրաւական նշանակութիւն տալիս ընտանեկան համայնքի բաղկացուցիչ անձերի, նմանապէս և կնոջ սոցեալ-տնտեսական դրութեանը:

Հայրիշխանութեան հետ միանգամայն յեղաշրջւում են հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների իրաւաբանական հայեացքները, որոնք յետագայում որոշ կուլտուրական պայմաններում աւելի ազնուացան ու կորցրին իրենց նախնական, պրիմիտիւ արտայայտումն, որ ենթակայ էր հանապազ բռնի ոյժի, կոպիտ գերիշխանական բնազդներին: Հայրական իրաւունքի այդ տեսակ աշխարհայեացքը կնոջ վերաբերմամբ տեղէ գտել նաեւ հռովմէական իրաւունքի մէջ *manus*-ի հիմնարկութիւնով: Ըստ հռովմէական իրաւունքի *manus mariti* (բառացի ամուսնու ձեռքը, այսինքն ամուսնու իշխանութիւնը) գերդաստանի անդամների վրայ տարածուած տանուտիրական իշխանութեան երևոյթներից մէկն է, դա մի բաղկացուցիչ մասն է *patria potestas*-ի հայրական իշխանութիւն: Ուրեմն կինը *manus*-ի զօրութեամբ համարուում է թէև գերդաստանի անդամ, սակայն իր իրաւական դրութեամբ, իբ

ունեցած իրաւունքների բովանդակութեամբ կանգնած է համահաւասար աստիճանի վրայ գերդաստանի զաւակները՝ անչափահաս որդիների հետ—*filiaefamiliasloes* (ընտանիքի դստեր տեղ), Տանուտէրի՝ իւրաքանչիւր այլ մարդու այդ իրաւունքն իր կնոջ վերաբերմամբ տարածւում է թէ անձնական և թէ ընչական յարաբերութիւնների սահմաններում: Կրկնում ենք, որ այդ *manus*-ը ժողովրդական իրաւագիտակցութեան մէջ յարաբերական բնոյթ է ստանում, նայելով նրա սոցեալ-կուլտուրական զարգացման աստիճանին և ըստ այնմն էլ արձագանք է գտնում թէ օրէնսդրական եղանակով սահմանած օրէնքների մէջ և թէ տիրապետող սովորութեական իրաւունքի մէջ:

Ահա այդ *manus*-ը, ամուսնու իրաւունքը կնոջ վերաբերմամբ, որով բնորոշւում է մօր-կնոջ դրութիւնը նահապետի գերդաստանում, ցայտուն արտայայտւում է նաև հայ սովորութեական իրաւունքի աշխարհում և արտայայտւում է իր զարգացման զանազան աստիճաններում: Այդ հայրիշխանական իրաւունքի վերաբերմունքը դէպի կնոջ թէ անձնական և թէ ընչական իրաւական դրութիւնը բնորոշ գոյն է ստանում նաև հայկական հին օրէնսդրական ժողովածուների և ընդհանրապէս գրաւոր օրէնքների ու կանոնների մէջ:

Տեսնենք՝ թէ ինչպէս է արտայայտւում *manus mariti*-ն հայկական իրականութեան մէջ. ինչ իրաւական դիրք է ունեցել հայ կինը նահապետական գերդաստանի սահմաններում:

Խ. Սամուէլեան.

(Շարունակելի):

Զ. Լ Է Օ Պ Ա Ր Դ Ի Ի Յ

Սիրոյ ցընորքներ, վսեմ երազներ . . .
 Նոքա հոյակապ գործի են պատճառ.
 Եւ գեղաժպիտ կուսի հրապոյրներ
 Տալիս են նոցա միշտ կեանք ծաղկավառ:

Բայց և նա բնաւ սէր չէ ճանաչում,
 Ում սիրալ երկչոտ փնում է քնած,
 Երբ անեղ մըրկից երկինքն է գոչում
 Եւ դիզանում են ալիք կատաղած . . .

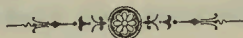
Երբ ամպերի մէջ կորած լեռներին
 Զարկում են ուժգին հըրեղէն շանթեր,
 Միայն խանդավառ ազատ աչերին
 Պատկերանում է ցնորք անվեհեր:

Ո՛վ կանայք, ով որ ստորոգութեամբ
 Ծունկ է խոնարհում չար բաղդի առաջ,
 Ով որ լռում է, ըստրուկ զգացմամբ,
 Երբ հայրենիքի բաժինն է հառաչ,

Ով երկչոտութեամբ փախչում է դաշտից,
 Ուր որ պողպատի ցոլում են սրեր,
 Եւ չուզէ զրկուիլ անփառք հանգստից,—
 Ո՛հ, նա չգիտէ սիրել ձեզ, կոյսեր:

Երբ նա ձեզ մօտ դայ՝ աղերս շրթունքին,
 Հեռացէք դուք լուռ արհամարհանքով.
 Թուլամորթ, ըստոր, երկչոտ ստրուկներին
 Դուք մի՛ պսակէք սիրոյ պսակով:

Յ. Յովհաննիսեան.

ՀԵԿՏՈՐԻ ԵՒ ԱՔԻԼԼԵՍԻ ԿՈՒԻԵԸ

(Թարգմանութիւն Հովերոսից)

(Նուիրում եմ պ. Սեդրաք Մանգրիճեանին)

- Իսկ Աքիլլէսն հասաւ նրան
 Կերպարանքով Արէսի պէս՝ սաղուարտախրոխտ մաքառողի.
 Պելիոնեան անհզ նիզակն իւր աջ ուսին խաղացնելով.
 Նրա վրայ պղինձը վառ շող էր տալիս փայլակի պէս,
 5 Կամ ինչպէս հուր բոցավառուած և կամ արև ճաճանչափայլ:
 Դողաց Հեկտորն, երբ այդ տեսաւ, նա սիրտ չարաւ մնալ
 այնտեղ,
 Այլ իւր յետև թողեց դռներն ու սարսափած փախաւ հեռուն.
 Ու յետևից թռաւ Պելեանն՝ յուսալով իւր վարժ ոտքերին:
 Ինչպէս օգուտ ճախրողներէից արագասուր ցինը սարուս
 10 Թեթեաթոյն վազ է տալիս դէպի վախկոտ մի աղաւնի՝
 Շուտ-շուտ փախչող այս ու այն կողմ, ու ճշալով մօտ է գալիս
 Եւ յարձակուում յաճախ վերան՝ շուտ բռնկուլոց խրախուսուած,
 Աքիլլն այդպէս առաջ թռաւ նրա յետից. սա պարսպի
 Երկարութեամբ վազ էր տալիս և իւր ծնկներն արագ շարժում:
 15 Դիտանոցի և զովաշունչ մոլաթզկնու մօտով նոքա
 Միշտ պարսպից դէպի այն կողմ վազում էին արահետով.
 Եկան, հասան գեղեցկարուղի աղբիւրներին, ուր պղպջալով
 Սկամանդրոսի երկու սիրուն առուններն են հոսում յորձուտ.
 Բղխում է մին ջերմախառն, և նրանից շողին ելնում,
 20 Շուրջն է պատում, ինչպէս ծուխը բոցավառուած հրոյ միջից:
 Միւսն հոսում ամառը պաղ՝ ինչպէս կարկուտ գարնանային
 Կամ ձմրան ձիւն, կամ թանձրամած և հաստաշերտ սառցի կտոր:
 Նրանց մօտիկ կային այնտեղ լայն, ընդարձակ աւաղաններ,
 Գեղատեսիլ ու վիմամաշ, ուր որ իրենց տօնադգեստներ
 25 Կուանում էին տրովկան կանայք և դուստրներ չքնաղագեղ,
 Խաղաղութիւնն էր երբ տիրում և աքայեանք չէին եկել
 Վազում էին դէպի այնտեղ՝ փախուստ տուողն ու հալածող.
 Առաջից մի քաջ էր վազում և քաջագոյնն էր հալածում.
 Կենդանի կամ ցլի կաշի չէին դրել կէտ նպատակ,
 30 Ինչպիսի մրցանակներ դնում են վաղող մարդկանց համար,
 Այլ ձիավարժ այն Հեկտորի կեանքի համար էր արչաւանք:
 Ինչպէս փութով գնդարայաղթ, սալամամալ երիվարներ
 Նշանի շուրջ վազ են տալիս, և կայ դրուած մեծ մրցանակ՝

- Եռոտանի կամ սիրուն կին՝ կուռում մեռած քաջին պատիւ,
 35 Այնպէս ահա Պրիամոսի քաղաքի շուրջ սրաթև ոտքով
 Բոլորեցին երեք անգամ, և աստուածներն հանդիսատես:
 Սկսեց նոցա աստուածների և մարդկանց հայրն ասել այսպէս.
 «Ո՛վ աստուածներ, սիրելի մարդն հալածական պարսպի
 շուրջն
 Իմ աչքերով տեսնում եմ ես, մորմոքում է սիրտս ու հոգիս
 40 Հեկտորի վրայ, որ ճենճերեց արջառների շատ ազդերի ինձ
 Բաղմահովիտ Իդա լեռան սէզ գաղաթին, այլ անդամներ
 Բարձր և ամուր քաղաքի մէջ. քաղաքամարտ Աքիլլը արդ
 Պրիամոսի ոստանի շուրջ սրենթաց ոտքով նեղում է նրան,
 Բայց ճն, աստուածք, ձեր օրտերում դուք մի վճիռ արդ
 խորհեցէք,
 45 Թէ արդեօք նա պիտ խուսափի մահուան ձեռքից, թէ Պե-
 լիսեան
 Աքիլլէսին թողնենք, որ այն քաջին ընկճէ իւր զօրութեամբ»:
 Նրան Ձևսի խաժակ դուստր Աթենասը պատասխանեց.
 «Ամպաթնիս հայր, կայծակնայր, այդ լինչ խօսքեր ասացիր
 դու,
 Մահկանացու ծնուած մարդուն՝ վաղուց մահուան ճակա-
 տագրած,
 50 Կուղես մահուան աղէտալից զօրութիւնից այժմ փրկել.
 Արա այդպէս, միւս բոլոր աստուածներս չենք համաձայն»:
 Ապա նրան ամպրոպային Ձևը այսպէս պատասխանեց.
 «Սիրտ առ, կառափնածին, սիրուն դստրիկ, ոչինչ սրտանց
 Ձեռ ասում ես և դէպի քեզ քաղցր լինել եմ ցանկանում»:
 55 Արա այնպէս, ինչպէս որ այդ հաճոյ է քեզ. մի լար այդպէս»:
 Ձևն այս ասաց և էլ յուղեց բորբոքումին՝ աստուածուհուն.
 Ուժգին թռիչքով սա ցած թռաւ բարձրապառաժ Ոլիմպոսից.
 Իսկ Հեկտորին նեղում էր միշտ վանողն Աքիլլ վաղելու մէջ,
 Ինչպէս բարալն է հալածում լեռների մէջ մի եղնորթի,
 60 Քնատեղից արթնացնում, ձոր ու անտառ վազ է տալիս.
 Խեղճը թէև պաշտպանուելով՝ մացառների տակն է պահում,
 Բայց խուզարկուն վազում է միշտ նրա յետից՝ մինչև գտնի.
 Հեկտորն այսպէս չթագնուեց քաջայարձակ Աքիլլէսից:
 Որքան յաճախ նա դիմելով դէպի դռներ Դարդանէսեան՝
 65 Բարձրակատար աշտարակաց շուրջն էր վազում արշաւատոյր,
 Որ թերևս նրան պահէր տըրովացոց նետը վերից,
 Վանողն այնքան աճապարում, դէպի դաշտն էր քշում նրան.
 Բայց նա կրկին յետ դառնալով՝ դէպի քաղաքն էր սլանում:

Ինչպէս որ մարդ երազի մէջ փախչողին զուր հալածում է,
70 Ձի կարենում սա փախուստ չտալ նրա ձեռքից, ոչ նա բռնել,
Այնպէս նրան վաղելու մէջ ոչ սա բռնեց, ոչ նա փախաւ:
Հեկտորն ինչպէս պիտ աղատուէր և՛ օրհասից, և՛ մահուանից,
Թէ մօտ չգար վերջին անգամ Ապօլլոնը հրամայող,
Որ նորոգեց նորա կորով ու ծնկները արագաչարժ:

75 Իսկ դիւցազարմ Աքիլլէսը սաստում զլիսով զինուորներին,
Որ դառնաթոյն իրենց նետեր էլ չձգեն դէպի Հեկտոր,
Գուցէ պատիւ խոցողն առնի, և ինքն յանկարծ երկրորդ լինի:
Իսկ երբ նոքա չորրորդ անգամ հասան ցայտող աղբիւրներին,
Նախախնամող Զեւսը վերցրեց ոսկի կշիռ՝ բարձրացրեց:

80 Մահուան երկու երկարաքուն վիճակ գցեց նժարներում,
Որոնցից մին Պելիսսանի, միւսն Հեկտորի՝ ձիահմուտ.
Բարձրացրեց՝ միջից բռնած, և Հեկտորեան նժարն իջաւ.
Դէպի դժոխք, այդպէս նրան թողեց Գուշակն Ապօլլոնը:
Եւ Աթենաս աստուածուհին՝ Խաթակն հասաւ Պելիսսանին

85 Ու նրա մօտ եկաւ, կանգնեց՝ թեաթոյն խօսքերն ասաց.
«Արդ յոյս ունեմ, վեհդ Աքիլլէս, աստուածներին դու սիրելի,
Որ մեծ պարծանքը կը վաստակենք միւրմիդոնեան նաւատորմին՝
Սպանելով քաջ Հեկտորին՝ անյագագոյն ռազմիկին:
Էլ չի կարող այսուհետեւ ազատ մնալ նա մեր ձեռքից,

90 Որքան էլ որ կորովաձիգ Ապօլլոնը տանջանք կրէ՝
Թաւալելով հօր ոտքերին՝ ասպարափառ Շանթառաքի:
Դու կաց այստեղ և ոգի առ, իսկ ես գնամ Հեկտորի մօտ
Ու նրա միտքն այնպէս շահեմ՝ մնայ քեզ հետ կռիւ մղէ»:

Այսպէս ասաց աստուածուհին, ու նա լսեց ուրախ սրտով
95 Եւ այստեղ պղնձատէգ իւր նիզակին կոթնած կանգնեց.
Ու դիցուհին նրան թողեց, գնաց դիւցազն Հեկտորի մօտ՝
Իւր հասակով, բարձրահնչիւն ձայնով նման Դիլիփոբին,
Գնաց, կանգնեց նրան մօտիկ, թեաթոյն խօսքերն ասաց.

«Ո՛հ, մեծ եղբայր, ինչպէս վաղկան Աքիլլը քեզ նեղում է
արդ:

100 Պրիամոսի ոստանի շուրջ վարժ ոտքերով հալածելով:
Կանգնենք այստեղ և անյողդողդ գիմադրենք քաջագոյնին»:
Աստուածուհուն սաղուարտածօճ Հեկտորն այսպէս պատաս-
խանեց.

«Իսկապէս դու, Դիլիփոբէ, ինձ սիրելի էիր փոքրուց
Իմ եղբարց մէջ, որոնց ծընան, Պրիամոսն ու Հեկաբէն.

105 Եւ հէնց այժմ էլ և՛ առաւել պէտք է ես քեզ յարգեմ,
պատուեմ.

Քանզի հէնց ևս աչքիդ ընկայ՝ դու յանձն առար իմ պատ-
ճառով

Պարիսպն անցնել, իսկ ուրիշներն այնտեղ մնում պարսպից
ներս»:

Նրան Ջևի իյաժակ դուռտը Աթենասը պատասխանեց.

«Եղբայր, հայրս, արդոյ մայրս թախանձագին խնդրեցին ինձ
110 Եւ միասին փաթաթուեցին իմ ծնկներին, ընկերներս էլ
Պաղատեցին այնտեղ մնալ՝ բոլորն այնքան լիքն են ահով:
Բայց քեզ համար իմ կրծքի մէջ հալ ու մաշ էր սիրտս լինում.
Այժմ ուղիդ գէպի կոխւ. այսուհետեւ չխնայենք
Մեր նիզակներ. սեանենք Աքիլէն սպանելով՝

115 Արնոտ զէնքեր զէպ գոգաւոր նաւերն աւար պիտի տանի,
Թէ գուցէ նա քո գեղարդով դիտառապատ կընկնի գետին»:

Այս էր խօսում նենգ դիցուհին, նրան տանում զէպի առաջ:
Երկու քաջերն երբ գնալով եկան, հասան միմեանց մօտիկ,
Այս խօսքերը Աքիլլէսին կորդակախորտ Հեկտորն ուղղեց.

120 «Էլ չեմ փախչի ևս քեզանից, Պիւսի որդի, ինչպէս առաջ
Շուրջ ոստանին Պրիամոսի երեք անգամ փախուստ տուի,
Քո յարձակմանց չդիմացայ. բայց արդ հոգիս յորդորեց ինձ
Ելնել անվախ քո գէմ կանգնել՝ քեզ սպանեմ, կամ ևս ընկնեմ:
Այլ այժմ եկ, աստուածներին անենք վկայ. նոքա լինեն

125 Ագնիւ վկայք մեր երդումին և պահապան մեր դաշինքին.
Չլնի մարմինդ անարգեմ ևս, թէ Շանթառաքն ինձ շնորհէ
Այս կոտի մէջ յաղթուի՜նք, և չլինի հոգիդ առնեմ,
Այլ քեզանից չքնաղ զէնքերդ աւարելով, Աքիլլէս,
Տամ մարմինդ աքայեցոյ, և դո՛ւ պահիր մեր այս դաշինք»:

130 Սրավաղ Աքիլլէն ակնարկելով ծուռ աչերով՝ ասաց նրան.
«Ինձ հետ, Հեկտոր, անհաշտ ոսոխ, պայմաններից մի ճառիր դու.
Չկայ երբեք առիժների և մարդկանց մէջ աննենգ դաշինք,
Եւ չեն կարող սրտանց, անկեղծ ընկերանալ դայլն ու դառ.
Յաւէտ անհաշտ՝ պէտք է նոքա չարիք նիւթեն մէկմէկու գէմ.

135 Այդպէս մեր մէջ և ի՛նչ մի սէր, ոչ էլ դաշինք կարէ լինել,
Որ մենք հաշտուենք, մինչև մէկիս դին չի ընկնի թաւալղըր՝
Արեամբ յագուրդ տայ Աթէսին՝ մուրի, ամառնձ ռաղմբիկին:
Ամեն աեսակ ռաղմամիջոց նկատի առ. այժմ պիտի
Դու աւելի կորովատէ՛դ և աննկուն կուռող լինես:

140 Ո՛չ մի փախուստ էլ քեզ չկայ. և Աթենաս Պալլասը քեզ
Շուտ իմ տէգով կընուածէ, և դու մէկէն կ'հատուցանես
Բոլոր տանջանքն ընկերներիս, որ կատաղած սպանեցիր:

Ասաց, ճօճեց երկայնաստուեր իրեն նիզակն ու չալրանց,

- Որը խեղճն տեսաւ Հեկտորն ու խուսափեց նա՝ պանծալին,
 145 Բանդի նստաւ ծնկանց վրայ, պղնձի տէգն անցաւ վերից,
 Մեխուսեց գետին, որ խելով Ջեսի դուստր աստուածունին,
 Ջիահմուտ Հեկտորից գաղտ՝ Աքիլլէսին մատուցեց,
 Իսկ Հեկտորն անսասուն Պելիսեսին աշտպէս ասաց:
 «Վրիպեցիր, ու Սքիլլէս աստուածանման, բոլորովին
 150 Դու չիմացար բախտս Ջեսից, թէ և այդպէս ինձ ասացիր.
 Բայց դու խարդախ և խօսքերով չաղակրատ դարձար իմ գէմ,
 Որ իմ կորով ու քաջութիւնն ևս մոռանաւ քո սարսափից:
 Ես չեմ վախճի, և քո նիզակ թիկունքիս մէջ չեմ մխի դու.
 Այլ ուղղակի առաջ չարժիր, կուրծքը մխիւր յարձակուողիս,
 155 Եթէ Աստուած տուել է քեզ՝ Արդ խուսափիր պղնձի տէգէս,
 Որ երանի ամբողջովին ընդունելի քո մարմնի մէջ,
 Այն ժամանակ քո սատակմամբ թեթեալդ զուցէ լինէր
 Մեր տրովեանց պատերազմը, նրանց շատ մեծ չարիք ևս գու:
 Ասաց, ձգեց երկայնաստուեր այն նիզակը ճօճելով
 160 Եւ անվրէպ պորտին զարկեց Պելիսեսին վահանի,
 Բայց վահանից տէգն յետ դարձաւ, ու զայրոյթով լցունց
 Հեկտոր,
 Որ սրաթև իրեն նիզակն ի գուր թռաւ իւր բազուկից.
 Կանգնեց, նայեց, խռովայոյզ, ուրիշ գեղարդ էլ չուներ նա.
 Կանչում էր նա սպիտակասպար Դէիփոբին ուժգին ձայնով
 165 Եւ նրանից նոր սուր նիզակ էր խնդրում, բայց նա չկար:
 Հեկտորն իր մէջ ամենայն ինչ լաւ հասկացաւ և այս խօսեց.
 «Վայ ինձ, ճիշտ որ ամենազօր աստուածներն ինձ մահուան
 կանչին.
 Ես կարծեցի ինձ հետ է նա՝ աստուածաղարմ Դէիփոբոս.
 Բայց պարսպի ներսումն է նա. Աթենասն ինձ մոլորեցրեց:
 171 Եւ այժմ արդէն զարհուրելի մահն է ինձ մօտ, էլ չի գառնայ,
 Պրծում չկայ, անշուշտ այսպէս վըճըռեցին աստուածները
 Շանթառաք Ջես և նետողը՝ նրա որդին, որ առաջուց
 Ինձ պահեցին սիրայօժար, իսկ արդ օրհասն հասնում է ինձ:
 Բայց ևս ի դուր հող չեմ մտնի՝ բոլորովին անփառունակ,
 175 Այլ մեծապանծ բան կը գործեմ՝ յետնորդներին արժանալուր:
 Այս ասաց նա և չորտեց սուրը հատու վաղակաւոր,
 Որ ձախ կողքից էր կախ տուել՝ մեծ ու ամուր և հոծանիւթ:
 Կծկուելով թռաւ տեղից, ինչպէս արծիւ երկնաթափչ,
 Որ սեւամած ամպոց միջից դաշտ է սուրում՝ ասպատակում
 180 Յափշտակէ մատաղ գառնուկ կամ նսպաստակ՝ վախկոտ՝
 անսիրտ..
 Նոյնպէս Հեկտորն առաջ թռաւ, մահու սուսեր չողացնելով.

- Սլացաւ նաև քաջն Ա.քիլլէս՝ սիրտն ամենի լի բարկութեամբ.
 Եւ իւր լանջի առաջ պարզեց չքեղաշուք իւր վահանը՝
 Չքնաղագեղ արուեստակերտ, չորեքխորան սաղաւարտը
 185 Փայլակնացայտ տատանուում էր, սիրունափայլ ծփում էին
 Ոսկեծամեր, որ Հեփեստոսն այնտեղ չինեց՝ խորաններում.
 Ինչպէս մթին գիշերուայ մէջ աստղերի շարքն աստղ է փայլում
 Գիշերավարն՝ երկնքի մէջ չքնաղագեղ ու վառ աստղիկ,
 Շողքեր էին ցայտում այնպէս սուր նիզակից, ոց Ա.քիլլէսն
 190 Աստուածազարմ Հեկտորի դէմ՝ ոճիր նիւթած ձեռն էր բռնել
 Սիրուն իրանն արած նշան՝ գէնքի համար հեշտաթափանց,
 Բայց նրա մարմինն ամբողջովին պրահ էր պատել պղնձածոյլ
 Եւ գեղեցիկ, որ Պատրոկլից էր կողոպտել՝ սպանելով այն
 կտրեճին.
 Միայն անտեղ, ուր անրակներն յօգւում ուսից պարանոցին,
 195 Կոկորդն էր բաց, որի մէջն է հոգու կորուստն անդառնալի.
 Նետեց այնտեղ, ու նիզակով Ա.քիլլէսը խոցեց նրան,
 Եւ մահառիթ թոյնը մտաւ ճիշտ սպիտակ նրա վզի մէջ.
 Բայց պղնձէ նիզակն այնքան չկտրատեց չնչափողը,
 Որ նա խօսել, պատասխան տալ ամեններն չկարենայ:
 200 Գետին ընկաւ նա փոշու մէջ, պանծաց Ա.քիլլէս աստուածա-
 զարմ.
 «Սպանեցիր Պատրոկլէսին ու կարծեցիր ողջ կը մնաս.
 Ինձանից էլ չվախեցար. երբ հեռացայ պատերազմից.
 Յիմնը ոսոխ, նրա համար մեծ վրիժառու՝ քեզանից քաջ
 Այն գողաւոր նաւերի մէջ նրանից յետ ես մնացի,
 200 Որ ջարդեցի քո ծնկները: Եւ այժմ քեզ չուն ու թռչուն
 Բըզլիկ—բըզլիկ կը պատռտեն, նրան թաղեն աքայեցիք:
 Վերջին չնչին հասած Հեկտոր, սողուարտածօճն այնպէս ասաց.
 «Պաղատում եմ՝ ոտներդ ընկած՝ ծնողներիդ, կեանքիդ սիրուն
 Ինձ մի ձգիր միրմիրոնեան չների դէմ՝ պատառնոււ,
 210 Առատ պղինձ, թանկ ոսկիներ որքան կուզեւ, պահանջիր դու,
 Քեզ կուղարկեն իբրեւ փրկանք իմ հայրիկը, արգոյ մայրս,
 Միայն թէ իմ մարմինը դու դարձրցու նրանց, որ տրուլացիք
 Եւ տրուլուհիք վերջին յարգանք մատուցանեն՝ հրով այրեն»:
 Խէթ նայելով այնպէս ասաց արագավազ Ա.քիլլէս նրան.
 215 «Զուր ես գրկում ոտքերս, չուն, ծնողներիս անուամբ խնդրում.
 Թէ զայրոյթիս ականջ դնեմ, պատառ—պատառ կանեմ ես քեզ
 Եւ կը լափեմ մարմինդ հում՝ ի տըրիտուր արարքներիդ:
 Մարդ արարած քո վերայից լափող չներին չի հալածի.
 Այլև նոյն իսկ տասնապատիկ, քսանապատիկ նոյնքան պարզե
 220 Եթէ բերեն, այստեղ կչոեն և խոստանան ուրիշ չատեր,

Եթէ նոյնիսկ հրամայէ աղնիւ ոսկու հետ քեզ կշռել
Դարդանհանն Պրիամոս, նոյն իսկ յայնժամ մայր Հեկտորան
Քեզ քո մահուան մահճի վրայ էլ չի ողբայ, ծնունդն անիծի:
Այլ քեզ իսպառ կը բըզկըտեն պատառ—պատառ շուն ու
թռչուն»:

225 Շունչը տալով՝ կորդակածօճ Հեկտորը նրան կրկին ասաց.
«Գիտէի քեզ, նախադադի, որ երբէք իմ աղերսանքով
Ձեռ քաղցրանայ, զի կրճքիդ տակ սիրտդ անշուշտ է երկաթի.
Բայց սպասիր, աստուածներին դուցէ դարձնեմ վրէժինդիր
Այն օրը, երբ Պարիսը քեզ և գուշակին Ապոլլոն

230 կոհնչացնեն քաջայաղթիդ Սքէյական դռների մօտ:
Մինչ այս խօսքերն ասում էր նա՝ մահը եկաւ, նրան պատեց,
Իսկ նրա հոգին անդամների միջից թռաւ խորքը դժոխքի,
Ողբալով իւր բախտը դաժան, թողնելով ոյժ և քաջութիւն:
Նրան Պելեան Աքիլլէսը և անչնչին այսպէս ասաց.

235 «Մեռիր դու, իսկ իմ մահուան, երբ Շանթառաքն ուղարկէ ինձ
Եւ միւս անմահ աստուածները, այն ժամանակ առաջ կերթամ»:

Այսպէս ասաց և զիալից քաշեց պղնձի տէգը հանեց,
Ու նա մի կողմ չարտեց այդ, արնոտ զէնքերն ուսից վերցրեց:
Դէպի այդտեղ գալիս էին արայեցոյ այլ զաւակուհիք,

240 Սքանչացած նայում էին զեղեցկութեան և հասակին
Այն Հեկտորի, որին ոչ ոք մօտ չէր կանգնում՝ շխոցելով:
Եւ մէկ մէկու ակնարկելով՝ նոքա միմեանց ասում էին.

«Այ քեզ դարմանք, այժմ Հեկտորն ինչ կակուղ է չօ-
չափելիս».

Քան երբոր նա նաւերի մէջ կրակ գցեց բոցավառուած:

245 Այս էր ասում ամեն մէկը և մօտ գալիս՝ նրան խոցէ:
Իսկ քաջոտն Աքիլլէսը նրա վրից զէնքերն առաւ.
Ու կանգնելով արայեանց մէջ՝ թեթաթիչ խօսքերն ասաց.

«Ո՛վ սիրելիք՝ քաջք արայեանք, դուք Արէսի սէգ ծառաներ,
Քանզի աստուածք ի վերջոյ ինձ շնորհեցին սրան յաղթել:

250 Որ շատ չարիք գործեց մեր դէմ, քան թէ բոլոր ուրիշները,
Դէճ եկէք շուտ դէպի քաղաքն անցնենք զինուած, հանդի-
սաւոր,

Որպէսզի մենք տեղեկանանք՝ ինչ միտք ունեն տրովադացիք,
Թէ քաղաքի զգեալն արդեօք պէտք է զիջեն նրա մահով:
Թէ Հեկտորի մահից յետ էլ դեռ գիմանալ կը յանդգնեն:

255 Ինչո՞ւ արդեօք իմ ոիրտը ինձ այսպիսի միտք թելադրեց.
Անսուգ, անթաղ մնում է այնտեղ նաւերի մօտ մեռած ընկեր.
Պատրոկլէսը, որին երբէք չեմ մոռանայ, քանի չըջեմ

- Ողջներէ մէջ և քանի դեռ ծնկներէս մէջ ոյժ կը լինի:
Թէ իսկ մեռեալք դժոխքի մէջ կորցնեն իրենց յիշողութիւն,
260 Այնտեղ էլ ես պէտք է յիշեմ մտերմագոյն իմ ընկերին:
Դէհ, զինուորներ աքայեցոյ, նուագենք պէտէն յաղթական
Ու յետ դառնանք՝ սրան տանելով գէպ խորաւոր նաւա-
տորմիդ:
Մեծ է պատիւ մեր յաղթութեան. սատակեցաւ դիւցազն
Հեկտոր,
Որին տրուեանք ոստանի մէջ պաշտում էին Աստըծու պէս:
265 Այսպէս ասաց, Հեկտորի վրայ շատ անպատիւ բան կա-
տարեց.
Նրա երկու ոտքը ձեղքեց ջրերի տակից՝ կրունկներէից
Մինչև կոճեր, և նրանց մէջ կաշէ խրացք անցկացրեց,
Կապեց նրան անուակառքից, իսկ գլուխը թողեց քարշուի,
Եկաւ, կանգնեց կառքին մօտիկ և պերճաւիպլ ղէնքերն առաւ
270 Ու մտրակեց նժոյգներին, և սլացան արագալուս.
Եւ քարշուղի թանձր փոշին ամպ էր կազմում, ու ու գէսերն
Այստեղ-այնտեղ թափւում էին, և փոշու մէջ գլուխը քաշւում,
Որ գեղեցիկ էր երբեմն, բայց Ձեան այսօր մասնեց նրան
Ոստիներին՝ անարգելու իւր հայրենի աշխարհի մէջ:
275 Այսպէս նրա գլուխն ամբողջ փոշու մէջ էր: Այդ ժամանակ
Մայրը իրեն վարսը փետեց և զէն ձգեց զարդարուն քօղն
Ու նայելով իւր որդեակին՝ դուժեց ուժգին, մեծակական.
Ողորմազին լաց էր լինում սիրելի հայրն, ու ժողովուրդն
Ամբողջ ողբում, հառաչանքի ձայն էր հնչւում ողջ քաղաքում:
280 Նման էր շատ այդ տեսարան, կարծես Իլիոնն բարձրացօն
պէտք է հիմքից հարթացատակ հրդեհակէզ ոչնչանար:
Ամբոխն հազիւ էր կարենում այդ տխրաւից ծերին բռնել,
Որ դարդանեան դարպասներից դուրս ելնելու ճիգ էր թափում:
Աղաչում էր՝ թաւալելով քակորներէի, աղբերի մէջ,
285 Ամեն մէկի անունն ասում՝ այս խօսքերով աղաչելով.
«Հեռու ինձնից, թողէք մենակ, որքան էլ որ դուք վշտանաք,
Այս քաղաքից թողէք երեսմ՝ դնամ նաւերն աքայեցոյ.
Կը պաղատեմ ես այն մարդուն՝ եղեռնաւոր և ոճրագործ,
Գուցէ քաշուի իմ հասակից և ողորմի ալիքներէս,
290 Քանզի նրա հայր Պելեսն էլ անտարակոյս է այսպիսի,
Որ նրան ծնաւ և սնուցեց՝ պատիժ դառնայ տրովադացոյ,
Եւ մանաւանդ աւելի ինձ, քան բոլորին՝ ցաւ ու մօրմօր:
Քանզի քանի մատաղահաս զաւակներիս զրկեց կեանքից,
Եւ բոլորին այն ատիճան ես չեմ ողբում կսկծելով,

- 295 Ինչպէս մէկին, որի ժանտ սուգն ինձ պիտ դժուր իջնցնի,
 Իմ Հեկտորին: Երանի նա գոնէ մեռնէր իմ գրկի մէջ.
 Քանզի յայնժամ կը յագենայինք մեր ողբերով, արտասուքով,
 Ե՛ւ ես, և՛ նա, որ ծնաւ նրան՝ թշուառական մայրը նրա:
 Այս էր ասում լալահառաչ, հեծում էին քաղաքացիք:
- 300 Իսկ կանանց մէջ նախ Հեկտորէն սկիզբ դրեց հեկեկանքին.
 «Որդեակ, ինչո՞ւ էլ ապրեմ ես այսուհետև տառապալից,
 Երբ դու մեռար, իմ սիրելիս, որ ինձ համար գիշեր-ցերեկ
 Պարծանք էիր Իլիոնի մէջ և քաղաքում ողջին թիկունք՝
 Տրովադացոց և տրովուհեաց՝ աստըծու տեղ պաշտօններիդ,
 305 Քանզի նոցա ճշմարիտ որ պարծանք էիր դու քո կեանքում.
 Իսկ այժմ՝ արդէն ահաւասիկ օրհասն ու մահ տիրել են քեզ:»
 Այսպէս ասաց նա ողբալով: Հեկտորի կիներն ամենին
 Բան չէր լսել, մի լրաբեր չեկաւ նրա մօտ ճիշտ լուր
 տալու,
 Թէ ամուսինն այնտեղ՝ դաշտում դռներից դուրս է մնացել:
- 310 Այլ պալատի վերնատան մէջ իւր պատմութեանն էր նա գործում
 Երկու տեսակ, աչքը խողով և գունագեղ նկարազարդ:
 Ապարանքում պատուիրել էր իւր վարսագեղ նաժիշտներին
 Շուտով մի մեծ եռոտանի դնեն վառուն կրակի վրայ
 Զուր տաքանայ՝ կռուից յետոյ քաջ Հեկտորին՝ լողանալու:
 315 Ո՛ւր միամիտ, չէր իմանում, թէ շատ հեռու լողաբանից
 Աքիլլէսի ձեռքով նրան ընկճեց արդէն դուստրը Զևսի.
 Յանկարծ լսեց աշտարակից գոռում-գոչիւն և ողբաձայն.
 Մնդափնրը ողջ դողացին, կըկոցն ընկաւ նրա ձեռքից,
 Եւ անհանգիստ նա ձայն տուեց գեղազանգուր նաժիշտներին:
- 320 «Դէ՛հ, երկուսով եկէ՛ք ինձ հետ, գնամ տեսնեմ ի՞նչ պատահեց.
 Իմ պատուական սկեսորի ձայնն եմ լսում. և կրճքիս մէջ
 Սիրտս զալիս է բերանս, ու ծնկներս թուլանում են:
 Պրիամոսի որդոց անշուշտ արդ մեծ փորձանք է սպասում
 Հեռու ինձնից այգալիսի լուր. բայց սոսկալի միտք եմ անում
 325 Զ՛նի խիղախ Հեկտորին արդ զիւցազն Աքիլլ հեռացնելով
 Պարիսպներից մեն—միայնակ՝ հալածում է՝ դաշտի վերայ.
 Գուցէ արդէն նուաճել է այն անողորմ քաջութիւնով,
 Որ միշտ նրան կեանք է տալիս: Նա չէ միտում բազմութեան
 մէջ,
 Այ համարձակ առաջ սուրում և ոչ ոքից յետ չի միտում:
- 330 Այսպէս ասաց ու դուրս թռաւ տանից՝ նման Մեհադային.
 Դողում էր սիրտն ու յետեից գընում էին զոյգ նաժիշտներ:
 Իսկ երբ հասաւ աշտարակին և միմեանց մօտ խոբուած
 մարդկանց,

- Նա կանգ առաւ պարսպի մօտ, աչքը պտտեց, տեսաւ նրան.
 Քաղաքի դէմ քարշուում էր նա, և նժոյգներն արագընթաց
 335 Նրան անխիղճ ձգում էին դէպ աքայեան սրաթի նաւեր:
 Խաւարամած մութը իսկոյն պատեց նրա սլայծառ աչեր,
 Գլորուեցաւ դէպի յետ, շունչը կարծես արգէն փչեց.
 Պերճապսակ չքեղ զարդեր ընկան հեռու նրա գլխից՝
 Ապարօշն ու ծամակալ և հիւսածոյ սիրուն երիզն
 340 Ու քօղն, որ ոսկեղինիկ Աֆրոդիտէն էր չնորհել
 Այն օրը, երբ սաղուարտածօձ Հեկտորը նրան Էտիովի
 Տանից բերեց, մեծ զլխադին տալով նրա ծնոգներին:
 Նրա չորս կողմ խրոնուել էին նրա տալեր, տաղեր կանայք,
 Բռնում էին չնչասպառին, որը մարում էր մահամերձ:
 345 Երբ նա կրկին սկսեց չնչել, խելքն հաւաքեց ուշքի եկաւ,
 Արտասուախեղդ կոծ անելով կանչեց տրովեանց կանանց միջից.
 «Հեկտոր, վնայ ինձ տարաբախտիս. ուրեմն մի բախտով
 ծնունդը
 Թէ դու, թէ ես, դու Տրովայում, Պրիամոսի ապարանքում,
 Ես Թերէում, անտառախիտ Պլակայ սարի ստորոտում,
 350 Գէտիոնի յարկի տակին, որ սնուցեց ինձ փոքրկուց՝
 Այն եղկելին՝ ողորմելուս. երնէկ բնաւ ինձ չէր սընած:
 Իսկ արդ ուղիղ Աիդի մօտ՝ մթին խորշեր երկրի խորքում
 Գնում ես դու, և ինձ այրի, ծանրաթախիծ սգով թուլցած
 Թողնում ես քո ապարանքում, և մանուկիս մատաղանաս,
 355 Որին ծնանք մենք երկուսով՝ թշուառներս. նրա համար
 Բերկրանք, Հեկտոր, էլ չես լինի, քանզի մեռար. ոչ էլ նա քեզ.
 Քանզի թէկուզ նա ազատուի աքեանց կռուից աղէտաբեր՝
 Յաւ, տառապանք ապագայում միշտ նրա հետ պիտի լինեն.
 Քանզի օտարք պէտք է խլեն արտերն անբախտ որբի ձեռքից:
 360 Կորցնում է նա իւր մանկութեան ընկերներին որը ժամանակ,
 Նա շարունակ գլուխը քաշ, նրա աչերն արտասուալից,
 Խիստ չքաւոր՝ դիմում է նա իւր հայրիկի ընկերներին,
 Քաշում մէկի վերարկուից, միւսի զգեստից կախ է ընկնում:
 Մէկը նրան ողորմում է, քիչ խըմելու ջուր է մեկնում,
 365 Որ չրթներն է հագիւ թրջում, քիմքը բնաւ թաց չի անում:
 Յաճախ նրան խրախճանից երջանիկ ոմն հանում է դուրս,
 Բոռնցքնիրով գանակոծում և հալածում հայոցելով.
 «Կորիք գնա, քո հայրը մեր կերուխումից հեռու է շատ:
 Եւ լալագին յետ է դառնում, այրի մօր մօտ գնում մանուկն—
 370 —Աստիանաքս, որ երբեմն ծնկանց վրայ իւր հօր գրկում
 Ուղեգով էր կերակրում և պարարակ զառան մտով:

Իսկ երբ յողնած իւր խաղերից՝ նինչ առնելու էր զընում նա,
Մահճում անուշ քուն էր մտնում՝ իւր դայեակի ծոցը մտած՝
Կակուղ, փքուած անկողնու մէջ՝ փափկութիւնից սիրտն
զմայլած:

375 Իսկ այժմ շատ պիտի տանջուի՝ զրկուած իրեն քաղցր հօրից—
—Աստիանաքոն—ինչպէս սրան տրովադացիք են անուանում.
Զի միայն դու էիր պահում նոցա բարձր դուռն ու պարիսպ:
Իսկ տրդ հեռու ծնողներից, մահիկաձև նաւերի մօտ
Զնռուն որդունք կուտեն մերկիդ, երբ շունք քեզնով կը յա-
ղենան,

380 Մինչ պալատում ճրքան զգեստ կայ մթերուած քեզի համար՝
Նուրբ, վայելուչ գործած, հիւսած տրովեանց կանանց ճար-
պիկ ձեռքով:

Բայց այդ ամենն ես բացավառ կրակի մէջ պէտք է նետեմ,
Քանզի բոլորն էլ քեզ պէտք չեն և էլ երբէք դու չես հազնի.
Տրովադացոց աչքի առաջ ի փառս քո պիտի այրեմ:

385 Այսպէս ասաց նա ողբալով. շուրջը կա՛նայք կոծում էին:

Յարութիւն Պետրոսեան.

1908 թ. յունուար

Էջմիածին.

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՀՈՒՈՎՆԵՐԸ

Սեռական եւ սրական նուրբներ:

Տեսնենք այժմ՝ ցուցականների կրկին ձևերը՝ սրա, դրա, նրա և սրան, դրան, նրան: Արեւմտեան աշխարհաբարի համար այս խնդիրը նշանակութիւն չունի, որովհետեւ սովորաբար գործ են ածուում՝ ասոր, ագոր, անոր, որոնք թէ տրական են և թէ սեռական. իսկ սա, դա, նա ցուցականների համար միայն սորա, դորա, նորա ձևերն են պատահում: Ինչո՞ւ են պահուած արեւելեան աշխարհաբարում այս տարբեր ձևերը, մինչ բոլոր բառերի սեռականն և տրականը ձևով նոյնացել են:

Գրաբարում սորա, դորա, նորա և յոգնակին սոցա, դոցա, նոցա իբրեւ անուան լրացում ուղորաբար անփոփոխ են մնում՝ հայր նորա, հօր նորա, ի հօրէ նորա. բայց պատահում են այդ բառերի համար և ածականաբար գործածութիւններ՝ Զի նոցայոցն ավերացէ իշխանութեանց, որեց երեսում է թէ այդ ցուցականների սեռականներն ևս ըմբռնուել են իբրեւ ստացական ածական: Սակայն քանի որ այս վերջին տեսակի գործածութիւնը հազուադէպ է երեսում, պէտք է ընդունել, որ հին ժամանակ մեր լեզուի մէջ դրանց իբրեւ ստացական ածական գործածութիւնն ընդհանուր չի եղել. մի բարբառի մէջ եթէ յաճախուած է եղել, ուրիշների մէջ չի եղել. այնինչ իմ, քո, իւր, մեր, ձեր ընդհանրապէս ստացական ածական են եղել: Որ արեւելեան աշխարհաբարում պահուում են սրա, դրա, նրա ձևերն իբրեւ սեռական, կարելի է գուցէ կարծել ուրեմն թէ դրանք ծագում են մի այնպիսի հին բարբառից, որի մէջ սորա, դորա, նորա ձևերն անունների վրայ դրուած ժամանակ իբրեւ ստացական ածական են ըմբռնուած եղել. ուստի այդ ձևերը մնացել են քարացած՝ միայն իբրեւ սեռական—ածական, ինչպէս են իմ, քո, իւր, մեր, ձեր ձևերը: Բայց մինչդեռ անձնական դերանունների տրականի համար պահուած են հին ձևերը՝ ինձ, քեզ ևլն, ցուցականների հին սմա, դմա, նմա ձևերի դուրս ընկնելովը հարկ է եղել մի առանձին տրական հոլովի և լեզուն առաջ է բերել այս գործածութեան համար սրան, դրան, նրան ձևերը:

Ի՞նչպիսի կազմութիւն ունին այս վերջին ձևերը: Մտն իւր քերականութեան մէջ (եր. 140) մի ծանօթութեամբ ա-

սոււմ է թէ սրան, դրան, նրան տրականներն վերջն և տառը յօդ է, որ աւելացել է սրա, դրա, նրա—սորա, դորա, նորա սեռականների վրայ: Այս տեսութեամբ ուրեմն պէտք է ընդունել, որ ինչպէս անունների վերջից, երբ որոշեալ են և տրական են, աւելանում է և յօդը,—մինչդեռ նոյն ձևերն իբրև սեռական ածականաբար գործածուելով անյօդ են մնում,—այնպէս և սրա, դրա, նրա ձևերն իբրև սեռական անյօդ են մնում, բայց իբրև տրական, որովհետև որոշ են, ստանում են և յօդը: Ըստ ինքեան այս տեսութիւնը անհաւանական չէ. որովհետև մեր լեզուի մէջ անսովոր երևոյթ չէ դերանունների հոլովական ձևերի վրայ և յօդի աւելանալը. դրական լեզուի մէջ անգամ ու, դա, նա դերանունների ներքոյականի վրայ երբեմն և յօդ է դրուում՝ նրանումն է, սրանումն է, դրանումն է: Իսկ բարբառների մէջ սրա—սրան ձևի նմանը դանում ենք վիր (=ոյր) ձևի մէջ, որ իբրև տրական գործ է ածուում և յօդով. վիր լաճն է, բայց վերը տուիր:

Բայց մենք այդ ձևերի վերջն և տառը ոչ թէ նոր աւելացած յօդ ենք համարում, այլ հոլովակերան մաս, որ իբրև յօդ է ըմբռնուել: Ինչպէս նոյն արևելեան աշխարհաբարի բարբառների մէջ իրա և իրան ձևերը երկուսն էլ ծագում են հին սեռական—տրական իւրեան ձևից, միայն իրա ձևի մէջ վերջն և տառը դուրս է ընկել (շմտ. աղջկան, աղջկայ. կնկան, կնկայ. օրուան, օրուայ լին),—նոյնպէս և սրա, դրա, նրա ձևերը ծագում են սրան, դրան, նրան ձևերից, և ոչ ընդհակառակն: Իսկ սրան, դրան, նրան—սորան, դորան, նորան կրկին հոլովուած ձևեր են. այն է՝ նախնական սեռականի վրայ աւելացել է անուանական հոլովման սեռական—տրականի նոր կադմուած եան—ան, ա(յ) հոլովակերան, ճիշտ ինչպէս նոյն ձևով կրկին հոլովուած է իւրեան—իրան, իրա: Լեզուն ապա գործածութեան տարբերութիւն է դրել սրա, դրա, նրա և սրան, դրան, նրան ձևերի մէջ: Այս տարբերութեանն իբրև հիմք ծառայել է այն, որ անունների նմանութեամբ՝ տրականի համար վերջն և տառը իբրև յօդ ըմբռնուելով պահուել է, իսկ սեռականի համար յատկացուել է առանց և-ի ձևը: Ինչպէս առում է իրա գիրքը, բայց իրան տուի, նոյնպէս և ցրա գիրքը, բայց ցրան տուի: Այսպէս և աղջկան—աղջկա(յ) ձևերից առաջին մէջ և տառն արդէն իբրև յօդ է ըմբռնուում, և առում ենք՝ Այս աղջկայ գիրքը, մի որ և է աղջկայ տալ և ոչ՝ Այս աղջկան գիրքը, մի որ և է աղջկան տալ: Բայց թէ վերջն և տառը նոր աւելացող յօդ չէ, այդ պարզ երևում է միևս հոլովների կազմութիւն-

նից, որոնց մէջ և տառը մ'նուժ է՝ նրանից, նրանով, իրանից, իրանով, ինչպէս և յոգնակին՝ նրանք, նրանց, — այսպէս և աղջկանից, աղջկանով ¹:

Այսպէս ուրեմն ցուցականները կրկին ձևերը մի և նոյն հոլովական ձևն են, միայն վերջում և ունեցողները, անուանական հոլովման ազդեցութեան տակ, իբրև տրական են գործածւում, մինչ առանց ն-ի ձևերը սովորաբար իբրև սեռական են բանում: Սովորաբար ենք ասում, որովհետև այս ձևերը երբեմն գործ են ածւում և տրականի իմաստով յատկապէս այն ածականները հետ, որոնք գրաբարում գոյականաբար գործածուելով տրական խնդրի փոխանակ առնում են ստացական ածականներ կամ սեռական. աշխարհաբարում այս գործածութիւնը սակայն կայ և այնպիսի ձևով, որ սրա, գրա, նրա ձևերն իբրև տրական են մտածւում. Օրինակ՝ . . . Նրա նման կլկլացնի (Պռօշ. Սօս և Վարդ. եր. 144): Միութար Դօշը հիւժնուելով քրիստ. կրօնի վրայ՝ տալիս է նրա համեմատ քացատրութիւն: Ժառանգողն իրաւունք ունի . . . դրա համեմատ իր կամքը յայտնելու (Աղգ. Հանգէս XVI, եր. 125. 129): Այսպէս և՛ Դու էլ նրա նման մի մարդ ես: Նրա վայել պատրաստութիւն էին տեսել: Նրա նման քաջասիրտ երիտասարդը: Դրա համաձայն էլն: Բարբառների 2, հազուադէպ և գրական լեզուի մէջ առանց ն-ի ձևերը գործ են ածւում իբրև տրական և ուրիշ դէպքերում, ինչպէս՝ «Ծիծեռնակ» երգի մէջ «երբ տեսնես դու նորա, ինձնից շատ բարեւ արա», կամ Գամառ — Բաթիկայի հետեւեալ տողերի մէջ. «Տեսայ Աւարայր սարոսփած ահից, Անթիւ զօրք նորա տիրել էր Պարսից»:

1 Սրան. դրան. նրան=տորան. դորան. նորան=* սորեան. * դորեան * նորեան ձեւեր մեր հին լեզուի մէջ մեզ յայտնի չեն. այլ միայն սորա. դորա. նորա=տորայ. դորայ. նորայ: Իսկ թէ իւրեան ձեւի հետ եղել է իւրայ=իրա. այդ երեւում է իւրայոց. իւրայովք եւլն. հոլովական ձեւերից.

2 Օրինակ՝ Տ. Նաւասարդեան. Հայ ժող. Հեքիաթներ. 7-րդ գիրք. Խրիմի բարբառով հեքիաթների մէջ գտնում ենք նաւա (= * նաւա. որից եւ նորա) ձեւը թէ իբրեւ տրական եւ թէ իբրեւ սեռական. Շինտը ես նարա փնտռելու կերթամ. Նարա առնելու էկիլ իմ. Խարթան խուշը նարա մէկ ծի տուից. նարա շատ խրատից: Նարա ասից. — նարա ճարը. նարա ձեռքն եւլն. Արեւմտեան դրական լեզուի մէջ եւս նորա դրողները, թէպէտ հազուադէպ, այս ձեւը գործ են ածում եւ իբրեւ տրական, բայց ձեռքի տակ օրինակ չունինք:

Եղբակացութիւնը պարզ է: Եթէ սրան, դրան, նրան ձեռերի վերջի և տառը յօդ է, ինչպէս Մառը դնում է, ապա կայ միայն մի ընդհանուր հոլովական ձև սեռականի և տրականի համար՝ սրա, դրա, նրա—սորա, դորա, նորա, որ հին սեռականն են, բայց այժմ ստացել են և տրականի իմաստ. միայն իբրև տրական գործածուած ժամանակ, սրովհետև միշտ որոշ են, հետևում են անուններին և յօդ առնում: Հոլովման շարքի մէջ մնում են ուրեմն սրա, դրա, նրա ձևերը, և շարահիւստութեան մէջ պէտք է բացատրել թէ տրական գործածութեան ժամանակ սովորաբար և յօդով են բանում, ինչպէս որ յարաբերականը, որի հոլովական ձևն է որի, բայց իբրև տրական լինում է սովորաբար յօդով՝ որի:— Իսկ եթէ այդ զոյգ ձևերը՝ նրա—նրան և ին, ինչպէս կարծում ենք, իրարուց անբաժան ձև են, ինչպէս իրա—իրան, հոլովման շարքի մէջ պէտք է դնել զոյգ իբրև մի ընդհանուր հոլով, ինչպէս դնում ենք՝ աղջկան—աղջկայ, կնկան—կնկայ և ին, և ապա դարձեալ շարահիւստութեան մէջ բացատրել թէ նրան ձևը, վերջի և տառի իբրև յօդ քմբռնուելովը, գործ է ածւում իբրև տրական, իսկ նրա ձևն իբրև անյօդ կարծուած ձև՝ սովորաբար իբրև սեռական է բանում: Երկու դէպքում ևս սեռականի և տրականի ձևական զանազանութիւնը վերանում է:

Լեզուն ուրեմն ցուցականների սեռական և տրական հոլովների նոյնացման մէջ ևս բացառութիւն չի թողել:

Այժմ հարց է՝ եթէ ձևով,—ձևով ենք և ոչ պաշտօնով,—այսպէս բոլորովին նոյնացել են մեր սեռական և տրական հոլովները, արդեօք պէ՞տք է, որ մեր աշակերտները սերնդէ սերունդ կրկնեն՝ սեռական՝ քաղաքի, տրական՝ քաղաքի: Եւ ի՞նչ գործնական նշանակութիւն ունի այդ կրկնելը: Արդեօք կրկնելով սովորում են սեռականը տրականից տարբերել՝ առանց շարահիւստութեան օգնութեանը դիմելու: Անշուշտ ո՛չ: Այո բանին համոզուած կը լինին Պալատանեանի հետ և մեր բոլոր ինքնուրուծ վարժապետները: «Այո նոյնավերջ հոլովները միմեանցից որոշելու մի հնարք կայ—քննել թէ նրանցից իւրաքանչիւրը ի՞նչ պաշտօն է վարում»: Այո պատճառով զրեթէ բոլոր քերականութիւնների մէջ կը գտնէք գրած. «Սեռականը տրականէն զանազանելու դիւրին կերպն աս է.—եթէ գոյականի վրայ ինկած է՝ սեռական է, իսկ եթէ քայի վրայ՝ տրական է» (Այտն. եր. 94): «Սեռական և տրական հոլովներուն ձևերը նոյն ըլլալով, պէ՞տք է դիտել որ սեռական հոլով յատկացուցիչը միշտ գոյականի մը կը վերաբերի . . . մինչ տրական

հոլովը բայի մը կը վերաբերի» (Ձ. Հ. Առատուր. եր. 117)։

Ես չեմ կարող մոռանալ տարիներ առաջ տեղի ունեցած մի քննութիւն. ստորին դասարանի աշակերտին ստիպում էին կարդացած յօդուածի մէջ որոշել հոլովները, և նա կտրուեցաւ, որովհետեւ չէր կարողանում սեռականը տրականից տարբերել և ոչ հայցականն ուղղականից ու տրականից։ Բայց ինչո՞վ էր մեղաւոր աշակերտը. նա սովորել էր լոկ հոլովել և այն, որ սեռական—տրական իրար նման են. բայց չէր սովորել հոլովներն շարահիւսութիւնը, նրանց կատարած պաշտօնը խօսքի մէջ, նրանց ցոյց տուած զանազան յարաբերութիւնները,— և ահա՛ ստիպում էին նրան՝ ասել հացի ձևը սեռական է, թէ՛ տրական։ Ո՞ր մէկը մեզնից կարող է առանց շարահիւսական արժէքը կըշուադատելու, միայն ձևի վրայ հիմնուելով, որոշել սեռական և տրական հոլովները հետեւեալների մէջ. Մի վանքի պատկանած կալուած,—Մի վանքի կալուած։ Նա տէր եղաւ շատ կալուածների,—Նա շատ կալուածների տէր եղաւ։ Նա հայր է շատ զաւակների,—Նա շատ զաւակների հայր է։ Նա շատ մարդկանց բարեկամ է,—Նա բարեկամ է շատ մարդկանց։ Այս տուելը մի հարուստ մարդու է,—Այս տուելը մի հարուստ մարդու է պատկանում։ Գերի մի՛ լինիւր կրֆերի,—Կրֆերի գերի մի՛ լինիւր։ Այս երեխաները մի հասակի են,—Նրանք էլ քո հասակին են,—Այս մի հասակի երեխաները։ Առանց հացի, եղբօր համար, որդուդ պէս ևլն։

Ես մի անգամ մի հայերէն և ռուսերէն քաջ իմացող բանասէրի և լեզուի ուսուցչի առաջի այս խօսքը. «Ես այս ձին հարիւր մանէթի առայ», և հարցրի թէ ի՞նչ հոլով է հարիւր մանէթի։ Պատասխան ստացայ թէ սեռական է։ Ինչո՞ւ։—Որովհետեւ արժէք ցոյց տուող բայերը՝ գնել, առնել, ծախել ևլն. սեռական են առնում շատ լեզուների մէջ։—Բայց մի կողմ թողնենք այդ օտար լեզուները և ենթադրենք թէ այդ կանոնը չգիտենք, ի՞նչպէս իմանանք, որ «հարիւր մանէթի» սեռական է և ոչ տրական։ Հարկ եղաւ և յօդին դիմելու, և ես առայ. «Այս մանէթին հաց առայ, իսկ այն մանէթին՝ միս»։ Ուրեմն և յօդն էլ վրան եկաւ։ Բայց և այնպէս իմ խօսակիցը մնաց այն կարծիքին թէ սեռական է, իսկ ես չհամոզուեցի և մնացի այն կարծիքին թէ տրական է։ Պալատանեանը (եր. 214) գրում է թէ «սեռական հոլով են առնում առնելու և տալու բայերը. . . Հայրս տաւ մանէթի փայտ գնեց»։ Բազմատունին նոյնպէս (եր. 301) գնել, վաճառել ևլն բայերի խնդիրը սեռական է գնում,—վաճառել աւելի քան երեքհարիւր դահեկանի, քա-

նոյ վաճառեցեր զայդ: Բայց Այտնեանը, (եր. 102) և Ասատուրը (եր. 108) տրական հոլով են դնում ծախել, դնել, վաճառել բայերի խնդիրը,—Այս դիրքը հինգ զրուշի գնեցի: Հինգ գահեկանի վաճառել: Քսան դենարի կուտային:

Այսպէս վարժապետներն անգամ երեմոն դժուարանում են սեռականը տրականից տարբերել և հարկ է լինում ն յօդին դիմելու կամ մի ծանօթ օտար լեզուի. բայց օտար լեզուները և նոյն իսկ ն յօդը, որի գործածութիւնը բաւական մեծ ազատութիւններ ունի, չեն կարող անսխալ առաջնորդ լինել: Եւ վերջապէս նոյն իսկ մեր յայտնի քերականներն էլ շփոթում են սեռական և տրական հոլովները՝ մէկը սեռական է դնում այն, որ ուրիշը տրական է համարում: Ինչ անէ ուրեմն աշակերտը:

Պէտք է, կարծում ենք, մեր քերականութիւնը կազմել մեր լեզուի համեմատ և ոչ թէ ընդօրինականութիւն անել օտար լեզուներին քերականութիւններին, որոնց բոլորի համար, ինչպէս մի գերմանացի լեզուագէտ դուռ է, լատիներէն լեզուն Պրոկորովստէի անկողինն է եղել, որի վրայ նոր լեզուների քերականութիւնները չափելով՝ ծայրատել են կամ բռնի կերպով քաշքշելով երկարացրել: Եթէ մեր լեզուի մէջ սեռական և տրական հոլովները մի ընդհանուր ձև ունին, ապա և այդ երկուսը մի ընդհանուր հոլով են ե ոչ թէ երկու տարբեր հոլովներ: Ինչպէս որ կոչականը դուռ է ձգուած հոլովների ուսմունքից՝ հայցականը պէտք է դուռ ձգել, որովհետեւ չունի իւր առանձին ձևը,—այսպէս և սեռական և տրական հոլովները պէտք է մի ընդհանուր հոլով դնել, քանի որ այդ երկուսը ձևով մի հոլով են, ինչքան էլ այդ մի ձևը տարբեր տարբեր յարաբերութիւններ ցոյց տալու համար գործածուի: Այն ինչ որ ուրիշ լեզուների մէջ երկու հոլովական ձևով, երկու հոլովով է արտայայտւում, մեր աշխարհաբառն մէջ մի ձևով, մի հոլովով է ասւում. և ինչո՞ւ պէտք է ուրեմն հակառակ մեր լեզուի կազմութեանը՝ «բռնի կերպով քաշքշելով երկարացնենք» մեր հոլովների ուսումը և աշակերտներն բանը դժուարացնենք, ինչ է թէ ուրիշ լեզուների մէջ առանձին առանձին սեռական տրական հոլովներ կան: Բայց ուրիշ լեզուների մէջ կարող են ուրիշ շատ հոլովներ էլ լինել, ուրեմն պէտք է այդ էլ ստեղծենք մեր քերականութեան մէջ: Միթէ մեր քերականութիւնն ուրիշ լեզուներին համար է շինւում, և հայոց լեզուի քերականութիւնը սովորում է հայ աշակերտը օտար լեզուների կազմութիւնը հասկանալու համար: Օտարադձի մարդու համար, որն մայրենի լեզուի մէջ կան սեռական

և տրական հոլովներ, անշուշտ հայերէն սովորելու մի հնշտ միջոց կը լինի անմիջապէս անոնել սեռ. տրակ. քաղաքի, այսինքն երկու հոլովի վերածած մի հոլովը. և եթէ մենք ուստի համար կազմէինք մի հայերէնի քերականութիւն, մեր այդ մի ձևի դիմաց ոչ միայն սեռական և տրական, այլ և նախադրական—предложный կը դնէինք, քանի որ ուսերէնի այդ հոլովի պաշտօնն էլ հայերէնում մի և նոյն ձևն է կատարում: Բայց այդ կը լինէր օտարազգու համար յարմարեցրած մի քերականութիւն. իսկ հայի համար յօրինած հայերէնի քերականութեան մէջ մի հոլով պիտի դնել և յատկապէս տրական հոլով, իսկ սեռականը նրա գործածութիւններէց մէկը միայն համարել:

Ինչո՞ւ այդ մի ընդհանուր հոլովը տրական պիտի կոչել և ոչ սեռական կամ մի նոր ընդհանուր անունով: Նոր տերմինն անշուշտ այն առաւելութիւնը կուենար, որ միակողմանի չէր հասկացուիլ. մինչ սեռական և տրական տերմինները միակողմանի են: Սեռական ասելով, քանի որ հին և օտար լեզուների քերականութիւնները վարժուած ենք, միշտ հասկանում ենք այդ ընդհանուր, ասենք, 2-րդ հոլովի մի որոշ գործածութիւնը միայն, երբ այդ հոլովով գոյականը դառնում է մի ուրիշ գոյականի լրացում. իսկ տրական ասելով հասկանում ենք նոյն հոլովն իբրև խնդիր բայի և ածականի: Արդ հասկանալի է՝ այսպէս վարժուած մարդկանց համար շատ խորթ կը հնչի, օրինակ, պարտէզի դուռը կապակցութեան մէջ պարսեզի ձևը տրական կոչել. մինչ նոր տերմինը վերլուծութեան ժամանակ չէր հակասիլ մեր այս հին ըմբռնումին. մենք հոլով որոշելիս կոտէինք պարսեզի 2-րդ հոլով է և ապա շարահիւսութեան մէջ կը բացատրուէր, որ այդ 2-րդ հոլովը գործ է ածւում իբրև անուն լրացում (սեռական) թէ՛ իբրև բայի և ածականի լրացում (տրական): Բայց հոլովների մէջ նոր տերմինն իբրև այդպիսին ինքն ըստ ինքեան խորթ է, և եթէ պէտք է մի նոր խորթութեան վարժուել, մենք աւելի կը դերագուսէինք լիովանակ նոր տերմին մտցնելու՝ եղած տերմիններից տրականի իմաստն ընդարձակել, լաւ ևս ասած եղած միակ հոլովական ձևը տրական կոչել, իսկ սեռականը համարել նրա գործածութիւններից մէկը: Անշուշտ մի ժամանակ շատ խորթ էր հնչում և կոչականը համարել ուղղականի գործածութիւններից մէկը. բայց ժամանակն այդ խորթութիւնն արդէն հարթել է:—Կան քերականներ որ հոլովներն անունանում են թուերով՝ 1-ին հոլով. 2-րդ հոլով. 3-րդ հոլով ևլն: Այսպիսի կոչումներով ինքն իրեն

նոյնանում են մեր սեռական և տրական հոլովները՝ իբրև մի 2-րդ հոլով, քանի որ միևնոյն ձևն ունին, և վերանում է տերմինոլոգիայի այս ճղճիմ խնդիրը: Բայց այդպիսի կուշումներն ընդհանուր ընդունուած և յարմար չեն:

Բայց ինչո՞ւ պէտք է եղած տերմիններից տրականն առնել և ոչ սեռականը. կարող են ասել—և եղել է մեզ բերանացի ասող—թէ սեռականի դործածութիւնն աւելի շատ է քան տրականինը, ուստի աւելի յարմար կը լինի սեռականը պահել և տրականը համարել նրա շարահիւստական դործածութիւններից մէկը: Այս առարկութիւնը հիմնաւոր չէ: Նախ տրականի իմաստով դործածութիւնը, հետն առած և հայցականի իմաստով տրականինը, սեռականի դործածութիւնից պակաս չէ: Ապա տրականը պահելու համար կան իրական հիմունքներ.

1. Կերանունների մէջ տրականից են կազմուած միւս հոլովները և ոչ սեռական համարնուած ձևից. ինչպէս ինձ-նից. քեզ նից, ինձ-նով ևլն:

2. Եթէ սեռական տերմինը պահենք, ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ, սրան, դրան, նրան ձևերը չեն կարող դրուել հոլովների մէջ, քանի որ դրանք իբրև սեռական չեն դործածուած. մինչդեռ եթէ տրականը պահենք, իմ, քո, իւր, մեր, ձեր, —ինչպէս յետոյ կը տեսնենք նաև՝ սրա, դրա, նրա, —կառնուեն ստացական գերանունների մէջ, կամ եթէ ուղեանք, նոյն իսկ տրականի ասի կարող են դրուել, քանի որ, ինչպէս տեսանք, այդ ձևերն և իբրև տրական են դործածուած, թէպէտ ոսկաւագէտ:

3. Ինչքան էլ հայցականը դուրս ձգուի, բայց այդ հոլովի իմաստով դործածութիւնը պիտի բացատրուի. մենք չենք կարող ասել թէ անցողական բայերի հայցական սեռի խնդիրը դուրս է ուղղական և սեռական հոլովով, այլ ուղղական և տրական հոլովով, որովհետև հայցականը տրականի նման է և ոչ սեռականի:

4. Սեռականը մի հոլով է, որ ածականի պաշտօն է վարում, այսինքն իբրև որոշող բառ կամ վերագիր (опредѣление, die attributive Bestimmung) դրուած է մի գոյականի վրայ: Պալատանեանը (էր. 208 հտ.) պարզապէս դրում է թէ «սեռական յաակացուցիչը յարաբերական ածականի», և կամ «որական ածականի միտք ունի». նոյն է ասել՝ մօր օրհնութիւն և մայրական օրհնութիւն: Այսպէս և Բագրատունին (էր. 320,): Այսինքն (էր. 39) նոյնպէս ըստը ստացական սեռականները դնում է իբրև ստացական ածականներ, «որ

ամենն ալ սեռականէ ուղղական եղած ածականներ են. և մինակ (առանց դոյականի) մնալով յօդ կառնուն և կըլլան դոյական», ինչպէս մարդու, զինուորի, Պետրոսի ևլն: Եւ որովհետեւ սեռականի ոչ—ստացական իմաստով դործածութիւնը նոյնպէս ածական են դնում՝ անուանելով կամ սոսի ածական, կամ «սեռական—ածական», կամ սեռականից կաղմուած ածական, «սեռականի ձևով ածական», «իբր ածական գործածուած սեռական» (Պալատ. 208. Այսն. 110. Ստատուր 108. 117. 119), — ապա սեռականը դառնում է ամբողջապէս մի հոլով, որ իբրեւ ածական, այսինքն վերադիր է գործածուում: Եւ այդպէս էլ պէտք է լինէր, քանի որ, ինչպէս տեսանք, «սեռականը բայի խնդիր չէ, այլ անուան», և որ ածականներն ու բուն նախդիրները սեռական խնդիր չեն առնում, այլ տրական: Այժմ հարց է, — եթէ սեռականը մի հոլով է, որ մի միայն դոյականի վերադիր է դառնում և ձևով նման է տրականին, ինչու պէտք է մենք այդ գործածութիւնը մի առանձին հոլով դնենք և ոչ թէ տրականի կամ, ասենք, 2-րդ հոլովի գործածութիւններից մէկը համարենք: Մեր լեզուն ունի մեր աշխարհաբարում հինգ հոլովական ձևեր. 1. Ուղղական, 2. 2-րդ հոլով, 3. Բացսռական, 4. Գործիական, 5. Ներդոյական: Արդ այս հոլովական ձևերը ոչ միայն բայի և ածականի խնդիր են լինում, այլ և անուան, այսինքն իբրեւ ածական վերադիր դրւում են անուան վրայ: Ներդոյական հոլովը միայն բացառութիւն է կաղմում, և մենք ներքևում կը տեսնենք դրա պատճառը:

1. ՈՒՂՂԱԿԱՆ.

- ա, Պարոն Սմբատը, զօրավար Վարդանը, Վարդան զօրավարը, Տառնիս ձուկը ևլն:
- բ, Ոսկի ձկնիկ, քար սիրտ, ձմեռ ժամանակ, պաս օր, հրեւ մարդ, սար տեղ ևլն:
- գ, Մի բաժակ ջուր, մի կաթիլ արտասուք, մի կոտ ցորեն, երկու քերթ թուղթ, մի գունդ զօրք ևլն:
- դ, Խումբ խումբ մարդիկ, տեսակ տեսակ գրեչներ, փունջ փունջ ծաղիկներ ևլն:
- ե, Նոր տեսակ երևոյթ, ամեն կերպ ջանք, վերին ասիման յիմարութիւն, ոսկու գոյն դինի ևլն:

2. 2-ՐԴ ՀՈԼՈՎ.

- ա, Մօր օրհնութիւնը, եղբոր դրատունը, պարտեզի դուռը:
- բ, Դասի ծաղիկ, ամառուայ փուշ, ձմեռուայ նուշ, քսան տարուայ հարս ևլն:

գ, Արծաթի բաժակ, գինու ըտժակ, երեխայի լեւիք, ցորենի ալիւր ևւն:

դ, Շաւարի գլուխ, հացի չիշրանք, փայտի բեռ ևւն:

ե, Երկրորդ կարգի աշակերտ, յետին աստիճանի յիմարու-թիւն, մի հասակի երեխաներ ևւն:

3. ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ.

ա, Փայտե աթուռ, կտակ հագուստ, Խրեմի մորթուց դտակ, կանաչ մահուկից չուխայ ևւն:

բ, Երկու կողմից թշնամութիւն, չորս բոլորից յարձակում:

4. ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

ա, Կարնով ոչխար, աղ ու հացով մարդ, պոչով սուտ, քաղցր հայեացքով, խարտեաշ մագերով աղջիկ ևւն:

բ, Հօտերով ոչխար, բեռներով ցորեն, դասով թուղթ ևւն:

Մեր հոլովներն դործածութեան մասին այս էլ պիտի դիտել, որ բոլոր հոլովներն էլ, երբ անուան վերադիր են, չեն ստանում և յօդը: Այս ընդհանուր յատկութեանը հետեւում է և 2-րդ հոլովը: Գրաբարում, յայտնի է, և յօդը դրոււմ է սովորաբար սեռականի վրայ՝ տէր պարտիզին. արեւմտեան աշխարհաբարում յօդը սովորաբար կրկնւում է սեռականի և իւր դոյականի վրայ՝ պարտէզին տէրը. իսկ արեւելեան աշխարհաբարում և յօդը դրոււմ է միայն սեռականի անուան վրայ, իսկ սեռականն ինքն անյօդ է մնում՝ պարտէզի տէրը: Ի՞նչ է ցոյց տալիս այս, եթէ ոչ այն, որ մեր լեզուն դիմել է միատեսակութեան. ինչպէս միւս հոլովները դործածուելով իբրեւ վերադիր ածական՝ և յօդ չեն առնում, զրանց նմանութեամբ և 2-րդ հոլովը իբրեւ վերադիր դադարել է յօդ առնելուց: Լեզուն ուրեմն ոչ մի տարբերութիւն չի դնում բոլոր հոլովների իբրեւ անուան վերադիր դործածութեան մէջ, որ և յօդի նկատմամբ բոլոր հոլովների այս դործածութեան մէջ միակերպութիւն է առաջ բերել: Մենք սեռական հոլով վերադիրն ուրեմն մտածում ենք իբրեւ մէկը միւս հոլովներով ասուած վերադիրներից:

Եթէ ուղղական, բացառական և դործիական հոլովները կարող են բայի, ածականի և անուան ինդիք լինել և միտամանակ մի և նոյն հոլովը մնալ, ինչո՞ւ նոյնը չենք կարող ասել և 2-րդ հոլովի համար. ինչո՞ւ պիտի այդ հոլովն իբրեւ բայի և ածականի խնդիր տրական կոչուի, իսկ իբրեւ անուան խնդիր՝ սեռական, և ոչ երկու դէպքում էլ տրական: Մենք ոչ մի ուրիշ հիմք չենք տեսնում, բայց եթէ այն, որ օտար լեզուներում (մտամբ և գրաբարում) այդ պաշտօնները կատարելու համար իրան առանձին հոլովներ առանձին ձևերով: Բայց մեր

լեզուի մէջ այդպիսի առանձին ձևեր չկան: Եւ վերջապէս սեռական հոլովն օտար լեզուներէ մէջ ոչ միայն գոյականի վերադիր է լինում, այլ և բայի և ածականի խնդիր. իսկ մեր սեռական ասածը միայն գոյականի վերադիր է: Եւ եթէ այդ մի հոլովական ձևը գոյականի վերադիր լինելու համար երկու պիտի բաժանուի, բայի և ածականի հետ դրուածը միայն տրական կոչուի, իսկ անուան վրայ դրուածը՝ սեռական, ինչո՞ւ երկու չպիտի բաժանուի, օրինակ, և ուղղական հոլովը, որ նոյնպէս թաղանթան կերպով իբրև վերադիր է գործածուում: Կարելի էր հիշենել դիցուք «վերադրական» հոլով և այդ հոլովի տակ մտցնել ուղղականի բոլոր կիրառութիւններն իբրև վերադիր, կամ «մականդրական» հոլով և դրա տակ հասկանալ գործիականի գործածութիւններն իբրև վերադիր: Մենք ոչինչ չէինք ունենալ ասելու, եթէ սեռական տերմինի տակ հասկացուի, ինչպէս որ է՝ իրօք, այդ 2-րդ հոլովի գործածութիւնն իբրև անուան վերադիր: Բայց այս իմաստով սեռական բառը կը դառնայ ոչ թէ հոլովի անուն, այլ մի շարահիւսական տերմին, — և այդ կը լինէր այդ տերմինի բանաւոր գործածութիւնն աշխարհաբար բարում: Այսպէս և հայցական տնուը կարելի է գործածել անցողական բայերի հայցական սեռի խնդրի համար, քանի որ հայցական հոլովի հիմնական գործածութիւնը հենց այդ է: Այս ձևով վարուելով մենք սեռական և հայցական հոլովները դուրս ձգած կը լինէինք, բայց միաժամանակ իբրև շարահիւսական տերմին պահելով հայցական և սեռական բառերը՝ դիւրութիւն տուած կը լինէինք աշակերտին դրաբարի և օտար լեզուներէ նոյն հոլովներն ըմբռնելու:

5. Սեռական տերմինն աշակերտի համար անհասկանալի է, և սեռականն իւր մէջ չի ամփոփում տրականի իմաստը, այսինքն սեռականի հիմնական նշանակութիւնից չենք կարող հանել տրականը և վերջինս նրա գործածութիւններից մէկը համարել, — մինչդեռ ընդհանրապէս տրական տերմինը ոչ միայն հասկանալի է, այլ և այդ հոլովի հիմնական նշանակութեամբ մեծ մասամբ բացատրուում է նաև սեռականն իբրև նրա գործածութիւններից մէկը: Տեսնենք այս վերջին կէտն, որ կարևոր է:

Որ լեզուի մէջ սեռական և տրական հոլովները ձևով նոյնացել են և այդ նոյնացումը այսօր մեր աշխարհաբարում կատարեալ է դարձել, — դա անպայման իւր հիմքը պիտի ունենայ մեր մտածողութեան եղանակի նոյնացման մէջ. կամ մենք սեռականն սկսել ենք մտածել իբրև տրական, կամ ընդհակա-

ուսին տրականն ենք մտածել նաև իբրև սեռական, որ այդ երկու հոլովն իրար տեղ են անցել: Նախ տեսնենք ուրեմն թէ ինչ են ցոյց տալիս իրենց հիմնական նշանակութեամբ մեր լեզուի մէջ այդ երկու հոլովը, սեռականն ու տրականը:

Հոլովների անուններն արդէն, բացի ուղղականից, ցոյց են տալիս իրենց հիմնական նշանակութիւնն ու գործածութիւնը: Ուրիշ լեզուներէ մէջ ուղղականը բաժանուում է երկու հոլովի՝ կոչական, որ գործ է ածուում մէկին ձայնելու, կանչելու համար, և անուանական, որ գործ է ածուում 1, մի առարկայ խօսքից դուրս անուանելու համար: 2, իբրև անուն բայի (էնթական) և 3, իբրև ստորոգեալի անուն (Prädikatsnomen), որով և հասկանալի է այս հոլովի անուանական կոչումը: Բայց մեր ուղղականը միայն բառի ուղիղ ձևն է ցոյց տալիս առանց որոշելու հոլովի պաշտօնը, և ամեն անուն ուղիղ ձևով՝ է ուղղական: Հայցական հոլովը «ցոյց է տալիս գլխաւորապէս թէ մէկ առարկայ ուրիշ առարկայի գործողութեանն է ենթարկուում» (Պալատ. եր. 45), ուրիշ խօսքով դառնում է սեռի խնդիր (հայցական=խնդրական): Ներգոյականը ցոյց է տալիս մի բանի մէջ լինելը: Գործիականը այն գործիքը կամ միջոցը, որով մի բան լինում է, իրիւրեքբար՝ նաև միասնութիւն, հետք լինելը: Տրական հոլովը իւր հիմնական նշանակութեամբ ցոյց է տալիս մի խնդիր, որին տրուում, մատուցուում, մօտեցուում է մի բան, կամ իրիւրեքբար՝ ընծայուում, վերագրուում, վերաբերում, պատկանում, պատշաճում է մի բան,—հակառակ Բացառական հոլովի, որ ցոյց է տալիս «ի բաց առնուել», առնել, հեռացնել, կամ իրիւրեքբար՝ ծագել, առաջ գալ, սերուել, սկսուել:

Ի՞նչ է նշանակում Սեռական բառը և ի՞նչ է ցոյց տալիս սեռական հոլովն իւր հիմնական նշանակութեամբ:—Սեռական հոլովը ցոյց է տալիս թէ մէկ առարկայ ուրեմն է կամ ինչից է առաջ գալիս, սերվում է», դրում է Պալատանեանը (եր. 45): Բայց այս բացատրութեան երկրորդ մասն աւելի յարմար է բացատրականին կամ այն լեզուներէ սեռականին, որոնց մէջ սեռականը և բացառականի իմաստ ունի:

Սեռական, genetivus, բառը բացատրում են gignere=ծնել, սերել բառից իբրև ծնող, սերող, որովհետև այդ հոլովից ծնւում, սերւում են միւս հոլովները: Բայց այս բացատրութիւնը մեր աշխարհաբարի համար անպէտք է, քանի որ, ինչպէս տեսանք, մեր դերանունների մէջ միւս հոլովները կազմուում են տրականից՝ ինձ-նից, քեզ-նից ևլն: Այս իմաստով ուրեմն աւելի

շուտ տրականը «սեռական» պիտի կոչուի:

Կայ նոյն բառի և մի երրորդ մեկնութիւն ևս genus=սեռ, տեսակ բառից, որովհետեւ սեռական հոլովը դրուելով մի անունան լրայ՝ իբրեւ մի որակական ածական մի նոր սեռ, տեսակ է կազմում, ինչպէս՝ ծառ, ծիրանի ծառ. բաժակ, արծաթի բաժակ: Այս բացատրութիւնը յարմար է հայերէնի սեռականին, բայց թողնւում է մեր քերականութիւնների մէջ, որովհետեւ ընդհանրապէս սեռի և տեսակի տրամաբանական բաժանումն անուշադրութեան է մատնւում. մենք չգիտենք մի քերականութիւն, որի մէջ պարզուած լինէր որակական ածականների սեռից նոր տեսակ կազմելու յատկութիւնը: Մի երեխայ որ չի հասկացել որակական ածականների այս տեսակարար պաշտօնը, նա չի ըմբռնիլ հարկաւ և այն թէ սեռական հոլովն այսպէս կոչւում է, որովհետեւ դա նոյն պաշտօնն է կատարում, ինչ որ մի որակական ածական: Մեր վարժապետներն այս բացատրութիւնը թողնում են, երևի աշակերտի լեզբի համար անհասկանալի համարելով, թէպէտեւ նոյն աշակերտն ամեն օր առարկաները տեսակների է վերածում թէ դասերի ժամանակ և թէ դրսում՝ կեսանքի մէջ: Դրա հետեանքն այն է լինում, որ սեռական հոլովն անունը մինչև վերջն էլ անհասկանալի է մնում աշակերտի համար, և այս գիտեն փորձուած վարժապետները:

Սեռականի վերջին բացատրութիւնն, ասացինք, յարմարւում է հայերէնին. բայց ոչ այն իմաստով, որ գործ ածուի իբրեւ ընդհանուր անուն՝ իւր մէջ ընդունելով և տրականը: Այդ բացատրութեամբ սեռականը միշտ վերագիր է, — և հայերէնում սեռականը միշտ էլ անունան լրայ է դրւում: Բայց «սեռական» տերմինը ոչ թէ այդ հոլովին՝ իբրեւ վերագիր գործածութիւնն է ցոյց տալիս ընդհանրապէս այլ նրա բազմաթիւ նշանակութիւններից մէկը: Տեսակարար իմաստ ունի ոչ ամեն սեռական, այլ միայն անորոշ սեռականը և վերջինս էլ ոչ միշտ: Իսկ եթէ դերանունների սեռականն էլ վերցնենք, — և այս գէպքում պէտք է որ վերցնենք, — դերանունների համար այս բացատրութիւնը բնաւ չի յարմարւում: Բացի այդ՝ երեխաների համար միշտ մի հանելուկ կը մնայ թէ ինչ հոլով է այդ հոլովը, որ «սեռական» է կոչւում, որովհետեւ երբ դրւում է անունների լրայ, երբեմն տեսակ, սեռ է կազմում իբրեւ մի որակական ածական. և նոյն երեխան դարձեալ կը մտածի — և կը գտնուին միշտ որամիտ երեխաներ որ այսպէս մտածեն — հապա ինչո՞ւ ուղղականը, բացառականը, գործիականը նոյն-

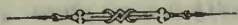
պէս «սեռական» չեն. չէ՞ որ այդ հոլովներն ևս դրուելով ա- նուան վրայ՝ նոյնպէս երբեմն տեսակ են կազմում իբրեւ որա- կական ածական. ինչո՞ւ հացի գդալ, արծաթի բաժակ, թէյի բաժակ, ծիրանի ծառ, նոր տեսակի հազուատ կապակցու- թիւների մէջ հացի, արծաթի, թէյի, ծիրանի, նոր տեսակի «սեռական» են, իսկ ոսկի ձկնիկ, տօն օր, նոր տեսակ հա- զուատ, արծաթէ բաժակ, պատուով մարդ, երկար պոչով գդալ ևլն. կապակցութիւնների մէջ ոսկի, տօն, նոր տեսակ, արծաթէ, պատուով, պոչով «սեռական» չեն,—չէ՞ որ սրանք էլ դրուելով անուան վրայ նոր տեսակ են կազմում իբրեւ մի որակական ածական: Իսկ ընդհակառակն շատ բնական, պարզ և հասկանալի կը լինի, երբ նա սովորի թէ ինչպէս ուղղական, բացառական և գործիական հոլովները, բացի բայի և ածա- կանի խնդիր լինելուց, իբրեւ խնդիր դրուում են և անուան վրայ, նոյնպէս և արականը. ինչպէս ուղղական, բացառական և գործիական հոլովներն իբրեւ անուան վերադիր երբեմն որակական ածականի խմատ ունին, երբեմն ոչ, կամ բուն բառով տոնք,—որ մեր քերականութիւնների մէջ ընդունուած չէ,—երբեմն դառնում են որակիչ և երբեմն սորոշիչ (qualificatif և détermitif)—նոյնպէս և արական հոլովը. և վերջապէս, եթէ կուզէք, ինչպէս միւս հոլովների (բացի ուղղականից) անուն- ներն առնուած են նրանց այն գործածութիւնից, որով խնդիր են դառնում բայի, նոյնպէս և 2-րդ հոլովի անունը: Լեզուն ինքը ստեղծել է հոլովները գործածութեան մէջ այն միակեր- պութիւնը և մենք ինչո՞ւ պէտք է ուղիղ ու կարճ ճանապարհը թողած, աւելորդ խորտ ու բորտ աշխատանք անենք:

Բայց մենք դեռ չիմացանք, թէ ինչ է մեր սեռական հո- լովի հիմնական նշանակութիւնը: Ինչքան էլ տարբեր կերպով բացատրեն «սեռական» տերմինը և յարմարեցնեն այդ հոլովի բազմազան գործածութեանը,—մեր քերականները հայերէնի սեռականի համար իբրեւ գլխաւոր և առաջին նշանակութիւն դնում են մի կիրառութիւն՝ որ բնաւ յարմար չէ «սեռական» տերմինին և աւելի շուտ կարելի էր կոչել «պատկանական» կամ «վերաբերական»: Պալատանեանը (եր. 208) գրում է. «Գոյական յատկացուցիչը (=սեռական հոլովը) ցոյց է տալիս գլխաւորա- պէս թէ մէկ առարկայ ում է պատկանում կամ վերաբերում... երբեմն ցոյց է տալիս մէկ որեւիցէ առարկայի որպիսութիւնը»: Իսկ Ս. յանեանը (եր. 93) և Ա. Կոտուրը (եր. 108, 116 հտ.) գրում են. «Սեռական հոլովը կը գործածուի 1. իբր յատկացուցիչ. 2. իբր ածական»: «Յատկացուցիչը անուն մ' է, որ ուրիշ ա-

նունի մը որո՞ւն ըլլալը կը ցուցնէ . . . Յատկացեալն այն բառն է, որ յատկացուցին կը վերաբերի . . . Սեռական հոլովը բանի մը մէկուն վերաբերելը կը ցուցնէ»:

Մեր սեռականի առաջին և գլխաւոր նշանակութիւնն է ուրեմն ընել «յատկացուցիչ», կամ ինչպէս ասում են՝ «ստացական սեռական», այսինքն ցոյց տալ թէ մի առարկայ ում, ինչի՞ է յատկացում, պատկանում, վերաբերում, կամ ուրիշ խօսքով՝ ում ստացուածքն է (possession): Սեռականի այս դործածութիւնն այնքան հարեւոր է, որ Պալատանեանը ոչ միայն ըզրոր սեռականներն անխտիր յատկացուցիչ է դնում, այլ և այդ անունով կոչում է նաև ածական վերադիրները, մինչդեռ միւս քերականները յատկացուցիչ անունն տակ հասկանում են միայն պատկանելութիւն, վերաբերութիւն ցոյց տուող սեռականը կամ ստացական սեռականը (genetivus possessivus): Բայց և միւս քերականները, ինչպէս և Պալատանեանը, այնքան երկրորդական տեղ են տալիս սեռականի ոչ ստացական իմաստով դործածութեանը, որ, ինչպէս տեսանք, հենց ածական էլ կոչում են, կամ «սեռական—ածական», կամ «սեռականի ձևով ածական», «իբր ածական դործածուած սեռական», «սեռականէ—ածական»,—ուրիշ խօսքով ոչ-ստացական իմաստով սեռականներն առնւում են իբրև սոսկ ածական (ինչպէս որ են իրօք շատ անգամ): Մնում է ուրեմն իբրև հիմնական նշանակութիւն մեր սեռականի համար նրա ստացական իմաստով դործածութիւնը:

Մ. Աբեղեան.

ԳԱՐՈՒՆ Է ԵԿԵԼ

Ծանր ու խոր քնից կեանքը արթնացաւ,
Նոր օր, նոր յոյսեր, նոր գործի փափագ,
Երկնի քող ամպը սարերին իջաւ,
Ժպտաց ծիլ կեանքին մատաղ արեգակ:

Ամպով ու հովով սև շարան շարան,
Վերից կռաւէն կռունկներն էկան.
Բեղար լողալով ծով կրծքում երկնի,
Իջան ու դտան բներն հայրենի:

Մենակ ես անտուն, անյոյս մնացի,
Բարձունքի կարօտ անթև ու անձէն,
Ախ, էս լայն ճամբին մօլոր մնացի,
Յոյսոյ աստղս էլ ընկաւ երկնքէն:

Սարերը մէկէն ուժդին թափ տուին.
Լայն թիկունքների հաստ ձիւնէ վերմակ,
Եւ յորանջելով հովին փարուեցին,
Իրար ժպտալով մով մշուշի տակ:

Եւ կանաչ հագած հով դով սարերից,
Մեղմ քրչփրչալէն հաղար թև առած,
Զնգան առուակներն էկան խնդալից.
Դէպի մայր երկրի կուրծքը արնոտուած...

Գարունընայ չնչով սուս խլուշ-խլուշ
Ծաղիկներն ելան զառ կոկոններով,
Կենսալի ժպտով, բուրմունքով անուշ
Փունջ փունջ թառ էկան սարով ու ձորով:

Ախ, քանի գարուն բոլորան դիմիս,
Էս գարուններով ցաւը չի անցնի.
Գարուն է եկել... քանիսն են լալիս...
Արնոտ սրտերին գարունն ինչ անի...

Գառնիկ.

ԲԱՐԵԼՈՆ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԳ *

Վերջին տարիներս քաղաքակիրթ աշխարհի հետաքրքրութիւնը աւելի և աւելի կենդրոնանում է Միջագետքի վրայ, ուր մի ժամանակ բարձր զարգացման հասած քաղաքակրթութիւն է եղել, և աւելի յաճախ լսելի են դառնում *ex oriente lux* = Արեւելքից է լոյսը դալիս խօսքերը: Այդ մեծ հետաքրքրութեան պատճառը մի կողմից այն է, որ բաբելոնական քաղաքակրթութիւնը մինչև այսօր էլ ազդեցութիւն է դործում մեր հասկացողութիւնների վրայ. իսկ միւս կողմից, և աւելի մեծ չափով այն, որ բաբելոնական քաղաքակրթութիւնը ամենասերտ կապերով կապուած է Իսրայէլի ժողովրդի, ուրեմն նաև Հին Կտակարանի հետ: Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Ամերիկան, ուր այնքան տարածուած է Ս. Գրքի ընթերցանութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը, մըրցում են միմեանց հետ գիտական էքսպեդիցիաներ կազմելով, որպէս զի հնարաւոր լինի ընդարձակ պեղումներ կատարել և լոյս աշխարհ հանել այն քաղաքակրթութեան դրաւոր մնացորդները, որ կարելի է ասել մեր այժմեան քաղաքակրթութեան հիմքն է կազմում, և որը այնքան առատ լոյս է սփռում արդէն Ս. Գրքի շատ անհասկանալի տեղերի վրայ, և մեզ գլխաւորապէս միջոց է տալիս ըմբռնելու այն զրոյցներն ու առասպելները աշխարհի

*) Դասախօսութիւն, կարդացուած ձեմաբանում անցեալ Յունուարի 29-ին: Դիտաւոր աղբիւրները, որոնցից քաղուած է ամբողջ նիւթը, հետեւեալներն են. H. Zimmern, Biblische und babylonische Urgeschichte. Leipzig, 1901; H. Gunkel, Israel und Babylonien. Göttingen, 1903; E. Schrader's Keilinschriften und das Alte Testament, 3. Auflage von H. Zimmern und H. Winckler. Berlin, 1903.

ստեղծագործութեան և առաջին մարդկանց մասին, որոնք պատմուած են Մենդոց գրքի առաջին 11 գլուխներում:

Սեպագիր արձանագրութիւնների ընթերցումը մարդկային մտքի ամենահոյակապ գործերից մէկն է. նրա շնորհիւ մեր հասկացողութիւնը հին և հնագոյն արեւելքի մասին կարելի է ասել մեծական կերպով փոխուել է: Մինչ նախորդ սերունդների գիտնականները ստիպուած էին հին արեւելքի պատմութեան համար բաւականանալ Ս. Գրքի և յոյների տուած կցկտուր տեղեկութիւններով, այսօր մենք հնարաւորութիւն ունինք արեւելքը ճանաչելու իւր իսկական աղբիւրներից. իսկ այդ աղբիւրները սկսւում են ամենաքիչը 3000 թուականին Ք. Ա. Երկու հազար տարով ընդարձակւում է մեր աչքի առաջ պատմութիւնը և մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս այդ մեծ ժամանակամիջոցում ազգեր են ծաղկում ու անհետանում, հսկայական տիեզերական աշխարհակալ պետութիւններ են յառաջ գալիս և կռիւ մղում միմեանց հետ իշխանութեան համար: Եւ այդ բոլոր ժամանակը արեւելքի կենդանւոյնը Բաբելոնն է. այստեղ արդէն 3000 թուականին մի քաղաքակրթութիւն է տիրում ամենածաղկած դրութեան մէջ, որի սկզբնաւորութիւնը անյիշատակ ժամանակներից է: Այդ կուտուրայի հիմնադիրներն են Սուսերները, հաւանօրէն Միշին-Ասիայից գաղթած մի ժողովուրդ. սեմական բաբելոնացիք այդ քաղաքակրթութեան աշակերտներն ու շարունակողներն են միայն: Բայց Բաբելոնից տարածւում է այն ամբողջ արեւելքում և մինչև Եգիպտոս է հասնում: Բաբելոնը արեւելքում այն դիրքն է ստանում, ինչ որ հաղաւոր տարիներ յետոյ Հռոմը արեւմուտքում: Մի քանի օրինակներ բաւական են պարզելու համար այդ քաղաքակրթութեան նշանակութիւնը: Մի քանի տարի միայն առաջ դիտական աշխարհը յանկարծ պարզ և ստացաւ Բաբելոնի թագաւոր Համուրաբի օրէնսգիրքը (2250), Այդ օրէնսգրքի մէջ նկարագրուած սոցիալական դրութիւնը շատ աւելի բարդ է և օրինական յարաբերութիւնները շատ աւելի առաջ գնացած են, և

ւելի խորը քաղաքակրթութեան հետեանք, քան թէ մենք տեսնում ենք Մովսիսական օրէնքի մէջ: Օրինակ Բաբելոնում արդէն վաղուց վերացած է արեան վրէժխնդրութիւնը, այն ինչ այն գոյութիւն ունի դեռ Իսրայէլի մէջ: Որքան բարձր աստիճանի վրայ էր կանգնած բաբելոնական քաղաքակրթութիւնը, երևում է այն հանգամանքից, որ Համմուրաբի օրէնագրքի մէջ բժիշկների համար վարձատրութեան որոշ չափ, տաքսա է նշանակուած: Եւ այդ օրէնքները կազմուած են, ի մի են ժողովուած 2250 թուին, որից 1000 տարի յետոյ էլ դեռ Իսրայէլի ժողովուրդը գոյութիւն չունէր: Բաբելոնական քաղաքակրթութեան տարածման և ազդեցութեան մի այլ փառաւոր ապացոյց տալիս են մեզ 1887 թուին Եգիպտոսի Տելլ-Ամարնայում գտնուած կաւէ տախտակները: Այստեղ Ամենոփիս Դ-ի արխիւում գտնուեցին Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միջագետքի, Կիպրոսի, այլ և Քանանի վաստակ թագաւորների նամակները Եգիպտոսի վարաւորներին ուղղուած: Այդ նամակները գրուած են բաբելոնական լեզուով. ուրեմն Բաբելոնի լեզուն եղել է ժամանակի դիւանագիտական լեզուն. մինչև անգամ Քանանի փոքրիկ թագաւորները, որոնք ենթարկուած էին Եգիպտոսին, իրենց նամակները չեն գրում եգիպտական մատերիալի՝ պապիրոսի վրայ, այլ գործ են ածում բաբելոնական կաւէ տախտակները և գրում են բաբելոներէն: Ասորիքն ու Քանանը ուրեմն ճիշտ նոյն ձևով գտնուել են բաբելոնական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ, ինչպէս 18-րդ դարում ամբողջ կրթուած աշխարհը և նրա հետ միասին դիւանագէտները ֆրանսերէն էին խօսում: Այդ նամակագրութիւնը 1500|1400 թուականներից է: Քանանը կուլտուրայի տեսակէտից բաբելոնական մի նահանգ էր Իսրայէլի ժողովրդի այնտեղ մտնելուց առաջ: Մի այլ պատկեր, յետագայ ժամանակներում, երբ հանդէս են գալիս պարսիկները, յոյներն ու հռոմայեցիք, ազդեքը խառնում են և կրօնական հասկացողութիւնները միանում, այդտեղ էլ դեռ դեր են կատարում բաբելոնական

ըմբռնումները: Եթէ այստեղ խօսք է լինում Եօթը ամե-
նամեծ հանճարների կամ աստուածների մասին, պէտք է
չմոռանալ, որ դժբա բարեւոնական 7 մոլորակների աս-
տուածութիւններն են, որ յետոյ հրէական և քրիստո-
նէական աւանդութեան մէջ շարունակում են իրենց գո-
յութիւնը իբրև 7 ամենաբարձր հրեշտակներ կամ հրեշ-
տակապետներ: Բայց դեռ այսօր էլ, թէև թոյլ կերպով,
մի քանի բաներ յիշեցնում են մեզ բարեւոնական իմաս-
տութիւնը: Բարեւոյիք են եղել մեր քաղաքակրթութեան
ուսուցիչները գլխաւորապէս աստղագիտութեան և այն
ամեն բաների մէջ, որոնք կապ ունին դրա հետ՝ մատե-
մատիկայի և չափերի մէջ: Երկնային էքզուստորը այսօր էլ
բաժանում է համաձայն 12 կենդանակերպերի, և չըջա-
գիծը 360 աստիճանի. արդի քրիստոնեայ ազգերը շա-
բաթուայ 7 օրերը կոչում են բարեւոնական 7 մոլորակ-
ների անունով (Sonntag, Montag, Mardi, Mercredi, Don-
nerstag, Freitag, Saturday): Մինչև անգամ մեր այժմեան
ժամացոյցների 12-ի բաժանումը, ինչպէս և ժամի բա-
ժանումը 60 մասի կապուած է հին բարեւոնական աստե-
ղային հաշիւների հետ:

Բոլորովին ակներև է Բարեւոնի քաղաքակրթութեան
ազդեցութիւնը Իսրայէլի վրայ. ամենից առաջ Իսրայէլի
մէջ չափը, կշիռն ու փոշն բոլորովին բարեւոնական է.
Իսրայէլի մէջ ևս սուրբ թուեր են 7 և 12, որոնք Բարե-
ւոնում կապուած են աստուածութիւնների հետ. ուշա-
դրութեան արժանի է, որ բարեւոնական ստեղծագործու-
թեան առասպելը 7 տախտակի վրայ է գրուած, իսկ Գիւ-
գամշի ազգային զրոյցը 12: Նոյն ազդեցութիւնն է ապա-
ցուցանում նաև Համմուրաբի օրէնքը. այնտեղ էլ այն
սկզբունքն է իշխում, թէ աչքի տեղ աչքը պէտք է հա-
նել, ատամի տեղ ատամը. բարեւոյին էլ որդեգրում է
մէկին ասելով. «Դու իմ որդին ես», ինչպէս և Իսրայէլա-
ցին, կամ մերժում է ամեն յարաբերութիւն ասելով. «Դու
իմ հայրը չես» կամ «Դու իմ Տէրը չես»: Լաբանի և
Յակովբի վէճն էլ հիմնուած է բարեւոնական օրէնքի վրայ:

եթէ վայրենի գազաններն են սպանում կենդանիներին, ֆուսը տիրոջն է, և ոչ թէ պահապանինը. եթէ մէկը կասկածում է միւսի վրայ, նրան գող համարելով, իրաւունք ունի վկաների առաջ նրա տունը խուզարկել տալու: Բաբելոնում էլ կինը կարող է չքերքութեան դէպքում իւր ամուսնուն մի հարձ տալ և այդպիսով երեխայ ձեռք բերել: Բաբելոնական օրէնքի ամենապարզ օրինակն է Իսրայէլի մէջ Աբրահամի հարձի, Հագարի պատմութիւնը, որ այդ ձևով մայր է դառնում և բարձրամտում է իւր տիկնոջ նկատմամբ:

Բայց թողենք այդ մանր մունր նմանութիւնները և տեսնենք թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունին միմեանց հետ բաբելոնական առասպելները աշխարհի ստեղծագործութեան, առաջին մարդոց, ջրհեղեղի մասին և Ս. Գրքի առաջին գլուխներում պատմութեան: Սկսենք ստեղծագործութեան պատմութիւնից: Ս. Գրքի Ա. գլխում նկարագրուած է ամենից առաջ այն քառասային դրութիւնը, որի մէջ գտնւում է տիեզերքը նախ քան Արարիչ Աստուածը կարգ ու կանոն է սահմանում նրա մէջ: Բնորոշ է այդ սկզբնական դրութեան համար, որ քառսը պատկերանում է իբրև խաւար և ջուր: Այդ նախնական ովկիանոսը երրայեցին թեհում է անուանում, որ մեզ շուտով կպատահի բաբելոնական առասպելի մէջ իբրև Թի-համատ: Այդ մութ քառսի մէջ Արարիչ Աստուածը առաջին օրն իսկ լոյսն է յառաջ բերում: Դրանից յետոյ միացած նախաջրերը բաժանւում են երկու մասի, և դասւում են միմեանցից հաստատութեամբ: Այդ բանը ըմբռնելու համար պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հին աշխարհի մարդիկ այն հասկացողութիւնն ունէին, որ ինչպէս երկրի վրայ, այնպէս էլ երկնականարից վերև ովկիանոս կայ: Այդ երկու ովկիանոսները՝ հաստատութեան վերևը և ներքևը, բաժանում է Արարիչ Աստուածը և այդպիսով ստեղծում տեսանելի երկինքը: Երրորդ օրը ստեղծւում երկիրը, որ ջրերի միջից է դուրս գալիս և անմիջապէս Աստուծոյ հրամանով ծածկւում է բուսական

նութեամբ: Չորրորդ օրը ստեղծւում են երկնային մարմինները և առանձնապէս շեշտւում է արեւի և լուսնի իշխանութեան մասին, որ անշուշտ այնպիսի կրօնի մէջ առաջ դալ կարող էր, ուր այդ լուսաւորները նաեւ իրրեւ Աստուած էին պաշտւում: Հինգերորդ օրը ստեղծւում են ձկներն ու թռչունները, և վերջապէս վեցերորդ օրը ցամաքային կենդանիներն ու ստեղծագործութեան գլուխ գործողը՝ մարդը: Վեց օր աշխատում է Աստուած մարդկանց նման և եօթներորդ օրը՝ շաբաթ օրը, հանգստանում:

Բայց միայն Ս. Գրքի Ա. գլխում չէ, որ այս խնդրի մասին խօսք է լինում: Ս. Գրքի այլ տեղերում եղած զանազան ակնարկներից դեռ ևս հնարաւոր է մի աւելի հին վարիանտ փոքրիշատէ պարզ կերպով վերականգնել: Այդ ակնարկները մեծ մասամբ բանաստեղծական գրքերի մէջ են գտնւում և խօսում են Եահուէի կռուի մասին մի ինչ որ առասպելական էակի հետ, որ ներկայանում է նախնական ուղիւնոսի անձնաւորումը: Այդ էակի անունն էլ փոխւում է. մի տեղ նա Բահաբ է կոչւում, մի այլ տեղ Լեւիթան, կամ վիշապ, օձ, երբեմն էլ պարզ կերպով ծով, անշուշտ անձնաւորեալ կերպով մտածւած: Առանձին գծերն այդ նկարագրութիւնների մէջ ի հարկէ տարբերւում են, բայց մի գլխաւոր միտք բոլորի մէջ էլ ընդհանուր է. այդ այն միտքն է, թէ սկզբում Եահուէն կռիւ է ունեցել մի թշնամի էակի հետ, որ նախաջրերի անձնաւորումն է, և այդ կռուի հետեանքն է, որ Եահուէն ստեղծել է երկինքն ու երկիրը: Այդպէս ՁԸ. Սաղմոսի մէջ կարդում ենք (10—12). «Դու տիրես զօրութեանց ծովու, և զխռովութիւն ալեաց նորա դու ցածուցանես. դու խոնարհեցուցանես որպէս վիրաւորս զԲահաբ, ի զօրութիւն բազկի քո ցրուեցեր զթշնամիս քո: Քո են երկինք և քո է երկիր, զաշխարհս լրիւ իւրով դու հաստատեցեր: Զհիւսիս և զհարաւ դու արարեր:»

Աչքի է ընկնում առանձնապէս, որ նախ յաղթւում է Բահաբը և ապա ստեղծւում են երկինքն ու երկիրը.

ապա Բահաբը օգնականներ ունի, որոնց նոյնպէս իւր բազկի ոյժով փախցնում է Յահուէն:

Նսայի մարգարէ ԾԱ. 9—10. «Զարթիր, զարթիր, զգեցիր զգորութիւն բազուկ Տեառն. զարթիր իբրեւ յաւուրցն իսկզբանէ, իբրեւ յազգացն յաւիտենից: Ո՞չ դու այն ես, որ ջախեցեր զԲահաբ, վիրաւորեցեր զվիշապն: Ո՞չ դու այն ես, որ ցամաքեցուցեր զբազմութիւն ջուրցն անդնդոց, որ արարեր զխորս ծովուն ճանապարհ անցից փրկելոցն և ապրելոց»:

Անշուշտ այս կտորի մէջ դեր է կատարում նաեւ Իսրայէլի ազատուելը Կարմիր ծովից, բայց Բահաբի և վիշապի յաղթուելու յիշատակութիւնը անկասկած Յահուէի կուռի հետ է կապուած ստեղծագործութիւնից առաջ: Նոյն նկարագրութիւնն են անում և Յովբի խօսքերը (ԻԶ, 12—13). «Զօրութեամբ հանդարտեցոյց զծով, իմաստութեամբ իւրով եհար զԲահաբ. հոգւով իւրով զարդարեաց զերկինս և ձեռք նորա անարգեցին զվիշապն փախստեայ»:

Այն դերը, ինչ որ այս կտորների մէջ կատարում է Բահաբը, այլ տեղերում վերագրուած է Լեվիաթանին. այդպէս Սաղմոս ՀԳ. 13—17. «Դու պատառեցեր զօրութեամբ քով զծով. դու խորտակեցեր զգլուխս վիշապաց ի վերայ ջուրց: Դու փշրեցեր զգլուխս Լեվիաթանայ և ետուր զնա կերակուր ժողովրդոց բնակելոց յանապատի: Դու բղխեցուցեր զաղբիւրս և զվտակս, դու ցամաքեցուցեր զգետս սաստիկս: Քո է տիւ և քո է գիշեր. զլոյս և զարեւ դու հաստատեցեր. և դու հաստատեցեր զամենայն սահմանս երկրի. զգարուն և զամառն դու ստեղծեր»:

Ուրեմն վիշապի պարտութիւնը դարձեալ կապուած է աշխարհի ստեղծագործութեան հետ: Այս կտորները պարզ կերպով ցոյց են տալիս, որ Իսրայէլի մէջ գոյութիւն է ունեցել մի առասպել Յահուէի և Թհոմի մասին, որ յետոյ մոռացութեան է տրուել, մանաւանդ որ նոյն պատմութիւնը Ծննդոց Ա. գլխում արդէն կար՝ յարմարեցրած Իսրայէլի ժողովրդի հասկացողութիւններին և նրա միաստուածեան ըմբռնմանը, Այդ մաքուր և զտուած հասկա-

ցողութեանն յարմարուելով է անշուշտ Ծննդոց Ա. գլուխը գրի առնողը յետ մզել եահուէի ու թհումի կռիւը, որի գոյութիւնը դեռ ևս երևում է թհում անուան յիշատակութեան և այն գծի մէջ, թէ թհումը երկու մասի է բաժանուած:

Տեսնենք այժմ, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի Իսրայէլի այս առասպելը բաբելոնական առասպելի հետ: Բաբելոնական զրոյցը աշխարհի ստեղծագործութեան մասին ծանօթ էր մեզ Բերոսոսից (300 թ. Ք. Ա.), որ հետեւեալն էր պատմում այդ մասին. «Սկզբում տիեզերքը խաւար էր և ջրերով լցուած. այդ քաօսի մէջ սկիզբն են առնում զանազան հրէշային էակներ, որոնց բոլորի վրայ իշխում է մի կին թամթէ անունով: Ապա հանդէս է գալիս Բէլը, երկու կէս է անում այդ կնոջը և նրա երկու մասերից երկինքն ու երկիրն է կազմակերպում ու կանոնաւոր վիճակի մէջ դնում: Սակայն երբ Բէլը տեսաւ, որ երկիրը դատարկ է և անպտուղ, հրամայեց կտրել աստուածներէց մէկի գլուխը, արիւնը խառնեց հողի հետ և այդ խառնուրդից ստեղծեց մարդկանց ու կենդանիներին: Ապա նա ստեղծեց նաև արև, լուսին, աստղեր և հինգ մոլորակները»:

Բերոսոսի այդ կարճ պատմութիւնը բոլորովին հաստատուեց սեպագիր արձանագրութիւններով, որ գտնուեցին Ասսուրբանիպալի (668—626) մատենադարանում: Սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ աշխարհի ստեղծագործութեան առասպելը պատմուած է հետեւեալ կերպով.

«Մի ժամանակ, երբ վերևում երկինք չէր կոչում և ներքևում երկիրը անուն չունէր, երբ դեռ ամենասկզբնական ովկիանոսը՝ Ապսուն և ամեն բանի մայր Նախանդունդ թիհամատը իրար էին խառնում ջրերը . . . յառաջ եկան առաջին աստուածները: Ուրեմն ամեն բանի սկիզբը նախաջուրն է, որ անձնաւորեալ կերպով իբրև արական և իգական էութիւն է պատկերացում: Առասպելի մէջ այնուհետև մանրամասն նկարագրում է աստուածների ստեղծագործութիւնը, թէոգոնիան, յատկա-

պէս յետագայի արարիչ Մարգուկի։ Սակայն շուտով այդ նոր ստեղծած աստուածների մէջ մի երկպառակութիւն է ընկնում, որովհետեւ Թիհամատը՝ աստուածների մայրը, դժգոհ իրերի նոր դրութիւնից, ապստամբում է վերին աստուածների դէմ և նրանց մի մասին կարողանում է իւր կողմը անցկացնել։ Ապա նա ստեղծում է հրէշաւոր էակներ, որպէս զի իրեն օգնեն կռուի մէջ։ Թիհամատի այդ ապստամբութիւնը բնականաբար դառնում է վերին աստուածների համար հոգսի և վրիժառութեան առարկայ։ Բայց աստուածներից ոչ մէկը չի համարձակւում կռուի դուրս գալ Թիհամատի դէմ, մինչև որ Մարգուկը պատրաստակամութիւն է յայտնում ասպարէզ իջնելու, միայն այն պայմանով, որ Թիհամատին յաղթելուց յետոյ նրան յանձնուի տիեզերքի իշխանութիւնը և ճակատագրի որոշումը։ Աստուածների համար մի փառաւոր հացկերոյթ է պատրաստւում և այստեղ գինով արքենալուց յետոյ վերջապէս խօստանում են կատարել Մարգուկի պահանջը։ «Ով Մարգուկ, որովհետեւ դու ուզում ես մեր փոխարէն վրէժխնդիր լինել, քեզ ենք տալիս տիեզերքի արքայական իշխանութիւնը»։ Ապա Մարգուկը պատրաստւում է կռուի, զինւում է նետ ու աղեղով, եռաժանիով, վերցնում է նաև աստուածային զէնքը՝ մի կայծակ, հողմերի պարկը (?) և հրեղէն ձիերը լծած, պատերազմական կառքի մէջ նստած, գնում է Թիհամատի դէմ։ Վերջինիս պատահելով Մարգուկը մի անգամ ևս յիշեցնում է նրան իւր բոլոր չարութիւնը և ապա առաջարկում է կռուի դուրս գալ—«Պատրաստուիր, ես և դու պիտի կռուենք միմեանց հետ»։ Մենամարտի մէջ յաղթում է Մարգուկը, որը իւր սուրը խրում է Թիհամատի մարմնի մէջ և նրա դիակը մի կողմ է նետում։ ապա յարձակւում է նաև Թիհամատի օգնականների վրայ, յաղթում է նոցա և բանտարկում. ի վերջոյ գալիս է կրկին Թիհամատի դիակի մօտ, երկու մասի է բաժանում այն— «Մի կէսը վերցրեց նա և դարձրեց երկնականար, առաջը պատնէշ դրեց, պահապաններ կարգեց, հրամայելով նը-

րանց, նրա ջուրը բաց չթողնել»։ Թիհամատի վերին ջրերն ուրեմն պատնէշով բաժանած և վերև քշուած՝ կազմում են երկինքը։ Առասպելի մէջ այնուհետև պատմուած է երկնային մարմինների՝ արևի, լուսնի, մոլորակների ստեղծագործութիւնը և յիշած, թէ ինչ բանի պիտի ծառայեն նոքա, յատկապէս արևն ու լուսինը։ ՂԺբաղդաբար մի մեծ հատուած կորած է այստեղ առասպելի մէջ, ուր անշուշտ պատմուած է եղել երկրի, բուսականութեան, մարդկանց ստեղծման մասին. յատկապէս մարդկանց մասին վերջերս մի հատուած գտնուեց, որի բովանդակութիւնից երևում է, որ յիբաւի բաբելացիք մարդու ստեղծագործութիւնը նոյն ձևով են պատմել, ինչպէս աւանդում է Բերոսոսը (300 թ. ն. ք. թ.)։ Այստեղ մենք տեսնում ենք, որ Արարիչ Աստուածը հրաման է տալիս կտրել աստուածներից մէկի գլուխը, որպէս զի նրա արիւնը խառնէ հողի հետ և մարդիկ ստեղծէ։ Ամբողջ առասպելը վերջանում է մի օրհներգութեամբ ուղղուած Մարգուկին, որ փառաբանում է նրա ստեղծագործութիւնները առանձին առանձին և իրեն՝ իբրև աստուածների պետի։

Բաբելոնի և Խաբայէլի առասպելների նմանութիւնը տկններև է բոլորովին. երկու աւանդութեան համաձայն էլ սկզբում ամեն ինչ ջուր է եղել. ծովային անդունդը մի անձնաւորեալ սոսկալի էակ է, որ բաբելոներէն Թիհամատ է կոչուում, իսկ երաբայեցերէն Թեհոմ։ Երկու առասպելների մէջ էլ այդ էակը վիշապաձև է նկարագրած։ Երկուսի մէջ էլ խօսուում է օգնականների մասին։ Ապրստամբութիւն վերին Աստուծոյ դէմ այստեղ էլ, այնտեղ էլ. այնտեղ Մարգուկն է կռուի դուրս գալիս, այստեղ Նահուէն։ Թիհամատն էլ յաղթւում է, Թհոմն էլ. վերին ու ներքին ջրերը այդ էակի բաժանմամբ նոյնն են երկու առասպելների մէջ էլ. այստեղ էլ, այնտեղ էլ յաղթութեանն անմիջապէս հետևում է աշխարհի ստեղծագործութիւնը։ Յիշելի է նաև այն, որ Մարգուկն իբրև լուսոյ և արևի Աստուած է հանդէս գալիս և այդպիսով

յաղթում խաւարի զօրութեանը, իսկ Ս. Գրքի մէջ ամենից առաջ ստեղծում է լոյսը:

Մի անգամ այս նմանութիւնը նկատելուց յետոյ, որ չի կարող ի հարկէ պատահական լինել, հարց է առաջ գալիս, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունին նոքա միմեանց հետ: Այդ հարցը կարող է երեք տեսակ պատասխան ունենալ. ա. Բաբելոնցիք իրենց առասպելը փոխ են առել իսրայէլացիներէից. բ. երկուսն էլ հիմնուած են նախնական սեմական ընդհանուր առասպելի վրայ և գ. Իսրայէլացիք փոխ են առել բաբելոնցիներէից: Առաջին պատասխանը լուրջ կերպով մէջտեղ գալ ամենեւին չի կարող, որովհետեւ բաբելոնական առասպելը շատ աւելի հին է, այդ մենք յետոյ էլ կտեսնենք, քան թէ իսրայէլականը: Բ. այլեւայլութիւնը կարող էր աւելի հաւանական լինել և ըստ ինքեան կարելի բան է, բայց առասպելի մէջ այնպիսի գծեր կան, որոնք անհասկանալի կմնային, թէ ի՞նչ ձևով են առաջ եկել, եթէ ընդունէինք, որ Իսրայէլի ժողովրդի մէջ առասպելը սկզբնական է, այն ինչ բոլորովին հասկանալի են դառնում, եթէ ասենք, թէ առասպելը ծագել է Բաբելոնում և իսրայէլացիք այնտեղից փոխ են առել: Օրինակ Իսրայէլի համար բոլորովին անհասկանալի պիտի լինի, թէ ինչու առանձնապէս ծովը և ջուրը պիտի լինի ամեն բանի սկիզբը, այն ինչ այդ բոլորովին բնական ու հասկանալի է Բաբելոնի համար: Որովհետեւ բաբելոն իւր երկրի կլիման տեսնելով, պիտի ասէր. Տիեզերքը այն ձևով է առաջ եկել, ինչպէս նա այժմ էլ ամեն տարի և ամեն օր առաջ է գալիս: Ինչպէս իւրաքանչիւր գարուն գարնան արևի աստուած Մարդուկը ձմեռուայ անձրևներից հեղեղուած ու ծովին (կամ Թիհամատին) նման դարձած երկիրը նորից ցամաքեցնում է և երեցնում, այնպէս էլ եղած պիտի լինի ամենաառաջին գարնանը, և տիեզերքը ստեղծուած պիտի լինի Մարդուկի և Թիհամատի կռուից յետոյ: Կամ—որովհետեւ Մարդուկը միևնոյն ժամանակ առաւօտեան արևի աստուածն է—ինչպէս որ արևը ամեն առաւօտ կտրում անցնում է տիե-

զերական ծովը և գիշերային քաօսից յետոյ նախ երեւցնում է երկինքը, ապա երկիրը, այնպէս էլ ստեղծագործութեան առաջին առաւօտը ամենից առաջ ստեղծուել են երկինքն ու երկիրը: Եթէ փորձենք նոյն պատկերը Պաղեստինի կլիմայով բացատրել, մեծ դժուարութեան կհանդիպենք. բացի այդ պէտք է այս պատկերի համար մի գարնան կամ գարնան արևի Աստուած, ինչպէս Մարգուկն է, բայց ոչ թէ Նահուէն:

Սակայն այս առասպելը միակը չէ, որ խորայնացիք վերցրել են բաբելացիներից: Նոյնպիսի նմանութիւն գտնում ենք նաև Դրախտի զրոյցի մէջ, որ պատմուած է Ծննդոց Բ. և Գ. գլուխներում: Այստեղ կարելի է ասել բոլորովին ուրիշ տեսարան է բացուում մեր առաջ. այլ ևս ծովը չէ ամեն բանի սկիզբը և պէտք չէ զսպել այն, որ տիեզերքն առաջ գայ. այստեղ ամեն բանի ըսկիզբը անապատ երկիրն է, ուր ջուր է պէտք, որպէս զի բոսականութիւն առաջ գալ կարողանայ: Այստեղ չկայ նաև Ա. Գլխի վեհ հասկացողութիւնը Արարիչ Աստուծոյ մասին, որ իւր լոկ խօսքով ստեղծում է ամեն ինչ: Այստեղ Նահուէն խկապէս յոգնեցուցիչ աշխատանք է կատարում. նա կաւից մարդ է շինում, ինչպէս բրուտը իւր ամանները. ապա նա կենաց շունչ է փչում նորաշէն մարդու քթածակերից, մի պարտէզ է տնկում և նրա մէջ տեղաւորում մարգուն. պարտէզի մէջ են նաև կենաց ծառը և Դիտութեան ծառը: Այդ պարտէզի մէջ է հասում դրախտի գետը, որ իսկոյն չորս ճիւղի է բաժանւում: Աւելորդ եմ համարում այլ ևս խօսել պատուիրանադանցութեան մասին իւր հրաշալի նկարագրութիւններով ու խօսակցութիւններով կնոջ և օձի մէջ, որի հոգեբանական նուրբ ըմբռնողութիւնը միշտ էլ հիացմունքի առարկայ է եղել: Այդտեղ խորին կրօնական զգացմունքով նկարագրել են կամենում, թէ ինչպէս է յառաջացել թշուառութիւնը մարդկանց մէջ, սրտեղից են կեանքի դառնութիւններն ու մահը իրենց սկիզբն առել:

Բաբելոնական զրոյցը, գրի առնուած ԺՆ. դարում

Ք. ա., հետեւեալն է պատմում մեզ այս խնդրի մասին:

Ադապան, որ ամենայն հաւանականութեամբ բաբելոնական առասպելաբանութեան առաջին մարդն է, հանդէս է գալիս այստեղ իբրեւ ծովերի Աստուած Էա-ի որդի: Սա է ստեղծել նրան, բարձրագոյն իմաստութիւն պարգեւել, բայց առանց յաւիտենական կեանք շնորհելու: Ադապայի բնակատեղին է Էա-ի սրբավայրը Էրիդուում՝ Եփրատի և Տիգրիսի բերանին մօտիկ: Այստեղ նա Էա-ի տաճարի քահանայ է, զբաղւում է ձկնորսութեամբ ծովի վրայ, որպէս զի կարողանայ սրբավայրին ձուկ մատակարարել: Երբ նա այդպէս օրին մէկը դարձեալ ծովի վրայ էր, յանկարծ բոլորովին հանդարտ ծովի վրայ փըշում է հարաւային քամին, խորտակում նաւը և նա ընկնում է ծովը: Իբրեւ վրէժ այդ բանի համար, Ադապան կոտորում է հարաւային քամու թւերը և վերջինը 7 օր շարունակ դադարում է երկրի վրայ փչելուց: Այս դէպքի մասին լսում է երկնքի Աստուած Անու, մի պատգամաւոր է ուղարկում երկիր, որպէս զի Ադապային իւր գահի առաջ պատասխանատուութեան հրաւիրէ: Էան այժմ նախօրոք սովորեցնում է Ադապային թէ ինչ է սպասում նրան երկնքում՝ Անուի առաջ. «Երբ դու Անուին կներկայանաս, քեզ կառաջարկեն մահուան կերակուր, չուտես. մահուան ջուր կառաջարկեն, չխմես»: Անուի ներկայացուցիչը գալիս է Ադապայի մօտ և նրան իւր հետ երկինք է տանում, անցկացնելով երկնքի դռնից: Երբ Ադապան ներկայանում է Անուին, ամեն բան կատարւում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս Էա-ն էր ասել, այն տարբերութեամբ միայն, որ ոչ թէ մահաբեր կերակուր և ջուր են առաջարկում նրան Անուի հրամանով, այլ ընդհակառակը կեանքի կերակուր և ջուր: Բայց Էա-ի հրամանին հնազանդ՝ Ադապան մերժում է առաջարկած հացը և ջուրը և այդպիսով զրկւում է յաւիտենական կեանքից: «Կենաց կերակուր բերէք նրան, որ ուտէ. կենաց կերակուր բերին և նա չկերաւ. կենաց ջուր բերին նրա համար և նա չխմեց. Անուն զարմացած նայեց նրան և ասաց. —

«Օ՛, Ադապա, ինչո՞ւ չկերար ու չխմեցիր, ուրեմն չես ապրի»։ ապա նա հրամայեց. «Վերցրէք նրան և յետ տարէք երկիր»։

Սխալ կլինէր անշուշտ այս բարեխոնական առասպելն համարել Ս. Գրքի դրախտի պատմութեան նախօրինակը. բայց մի շարք նման գծեր կան երկուսի մէջ, որոնք ստիպում են մեզ ընդունել, որ Ադապայի զրոյցը անշուշտ որոշ ազդեցութիւն գործել է դրախտի պատմութեան կազմութեան վրայ։ Այդպէս կենաց հացն ու կենաց ջուրը և նրանց հակադրութիւնը մահուան կերակրի ու ջրի հետ (հմտ. էա—ի խօսքերը մի կողմից, իսկ Եահոնէի ու օձի խօսքերը ծառի պտղից ուտելու մասին միւս կողմից)։ Երկու զրոյցի մէջ հիմնական գլխաւոր գաղափարներից մէկն է՝ գիտութիւնը ձեռք բերելուց յետոյ մարդուն միայն անմահութիւնն է պակաս, որպէս զի նա բոլորովին աստուածաման դառնայ։ Ծննդոց Գ. 22. «Եւ ասէ Տէր Աստուած. Ահա Ադամ եղև իբրև զմի ի մէնջ՝ գիտել զբարի և զչար. և արդ՝ դուցէ ձգիցէ զձեռն և առնուցու ի ծառոյն կենաց, ուտիցէ և կեցցէ յաւիտեան»։ Այդպէս էլ երկնքի Աստուած Անուն է մտածում. էա—ն Ադապային շնորհել է բարձրագոյն իմաստութիւնը, ինչով կարելի է միայն այդ պարգևը լրացնել. պատասխանն է կենաց հաց։ Որովհետև Ադապան մերժում է, կորցնում է նա անմահութիւնը թէ իրեն և թէ ի հարկէ նաև իւր յաջորդների համար։ Հետաքրքրական է առանձնապէս, որ Ս. Գրքի խորամանկ և մոլորեցուցիչ օձը հանդէս է գալիս նաև մի բարեխոնական հին նկարի մէջ (այժմ բրիտանական մուզէյում), որի մէջտեղը բարեխոսող սուրբ ծառն է, աջ ու ձախ մի մարդ ու կին, որ ծառից պտուղներ են քաղում, իսկ կնոջ յետևը սողում է մի օձ։ Սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ դեռ ևս չի գտնուած մի զրոյց, որ բացատրէր մեզ այդ պատկերը. բայց ամենևին զարմանալի չի լինի, եթէ մի օր Բաբելոնի աւերակներից մի բնագիր ելնէ ու պատմէ այդ օձի մասին, թէ ինչպէս նա մոլորեցրել է առաջին կնոջը սուրբ ծառի տակ։

Բոլորովին նման են միմեանց նաև Ս. Գրքի (Ծննդոց Գ. և Ե.) նահապետների և բաբելոնական նախնական թագաւորների մասին պատմածները։ Այստեղ էլ, այնտեղ էլ նրանք թուով տասն են, շատ երկար ապրում են և վերջանում են ջրհեղեղի հերոսով։ Նրանք են զանազան արհեստների ստեղծողը մարդկանց համար։ Զարմանալի կերպով անուններն անգամ և նրանց մասին պատմածները նոյնն են երկու զրոյցների մէջ էլ։ Այդպէս՝ Ս. Գրքում երրորդ նահապետը կոչւում է Ենոչ, որ նշանակում է «մարդ»։ Բաբելոնական Գ. թագաւորի անունն է Ամելոն, որ նոյնպէս «մարդ» է նշանակում։ Զորորդ նախաձայրը Ս. Գրքում կոչւում է Քենան, որ «գարբին» է նշանակում, Գ. բաբելոնական թագաւորը Ամենոնն է, որ նշանակում է «գործաւոր, վարպետ»։ Աւելի աչքի է ընկնում այն տեղեկութիւնը, որ կայ Ս. Գրքում Ենովքի մասին. «Եւ գնաց Ենովք ընդ Աստուծոյ, յետ ծնանելոյ նորա զՄաթուսղա, ամս երեքհարիւր. և ծնաւ ուստերս և դստերս։ Եւ եղեն ամենայն աւուրք Ենովքայ ամք երեք հարիւր և վաթսուն և հինգ։ Եւ քանզի գնայր Ենովք ըստ հաճոյից Աստուծոյ, ոչ ուրեք գտանէր, զի փոխեաց զնա Աստուած (Ծննդ. Ե. 22—24)»։ Այս Ենովքի անձնաւորութիւնը յետագայի հրէական զրոյցների կենդրոնն է կազմում. նա համարւում է բարձրագոյն իմաստութեան տէր, գիտակ երկնքի և երկրի գաղտնիքների. նաև աստղագիտութեան, առողաբաշխութեան, գրի ու հաշուի գտնող։

Մինչև վերջին ժամանակները անհասկանալի էր բոլորովին Ենովքի այդ պատկերը՝ իւր 365 տարուայ կեանքով։ Այժմ սեպագիր արձանագրութիւնների շնորհիւ բոլորովին պարզուած է և այդ Ենովքը Ս. Գրքի է. նախաձայրն է։ Բաբելոնացիք էլ իրենց է. թագաւորի մասին զանազան բաներ են պատմում։ Էնմեդուրանկին, այդպէս է նրա անունը, եղել է Արևի Աստուած Շամաշի քաղաքի՝ Սիպպարի թագաւորը։ Շամաքը վերցրել է նրան իւր մօտ և սովորեցրել երկնքի ու երկրի գաղտնիքները. գըլ-

խաւորապէս այն արուեստը, որով հնարաւոր է երկնքի ու երկրի վրայ կատարուած նշանների միջոցով գուշակել ապագան: Այդ պատճառով էլ բարեւաքսց մէջ այս էնմեդուրանկին համարուում է կախարդ ու հմայող քահանաների նախահայրը: Մենք տեսանք, որ այդ նոյն յատկութիւնները վերագրում են նաեւ ենովքին: Ս. Գրքի մէջ ենովքին տուած է 365 տարուայ կեանք. այդ բանը տարօրինակ էր, որովհետեւ միւս նախահայրերի տարեթուերը շատ աւելի են: Այժմ այդ 365 տարին ևս իւր բնական և հասկանալի բացատրութիւնն է գտնուում: Ինչպէս որ էնմեդուրանկին Արեւի Աստուած Շամաշի ծառայութեան մէջ է, այնպէս էլ ենովքը ստանում է արեւի արուայ օրերի քիւր՝ 365, իբրեւ իւր կեանքի տեւողութեան չափ:

Նմանութիւն կայ երկու աւանդութիւնների մէջ նաեւ այն տեսակէտից, որ, ինչպէս ասացինք, թագաւորների և նախահայրերի տարիները շատ շատ են նշանակուած: Բաբելոնականը աւելի հսկայական թուեր է ասում. հաշուելով ստեղծագործութիւնից մինչեւ ջրհեղեղ 432,000 տարի, իւրաքանչիւրին 10 թագաւորներից բաժին է տալիս 43,200 տարուայ կեանք: Նմանութիւններն ուրեմն այնքան ակներեւ են, որ կասկած չի կարող նրանց միմեանց հետ ունեցած աւելնչութեան մասին. և այստեղ էլ պէտք է ասենք, որ նախնականը բաբելոնականն է և փոխ առաւել իսրայէլականը, որովհետեւ յատկապէս ենովքի տիպը օրինակ իսրայէլի կրօնի մէջ անհասկանալի է բոլորովին, այն ինչ բաբելոնական կրօնի մէջ՝ իբրեւ Շամաշի պաշտօնեայ, էնմեդուրանկին ուրիշ կերպ լինել չէր կարող:

Այս խնդրի հետ կապուած մի հարց է մնում՝ միայն լուսաբանել. հրտեղից են յառաջ գալիս այդ հսկայական թուերը նախահայրերի կեանքի մասին: Խօսք լինել չի կարող ի հարկէ այն մասին, թէ հնում պարզ պայմանների մէջ մարդիկ երբ և իցէ այդքան երկար ապրած լինել կարող են: 900 տարուայ հասակ ընդունել մարդկանց համար հակառակ է ամեն բնախօսական գիտութեան: Ուրեմն երկար տարիների բացատրութիւնը դարձեալ միւ-

Թուրքիայի մէջ պիտի որոնել: Յայտնի է, որ հին արեւելքում շատ մեծ դեր են կատարում զանազան հաշիւներ աշխարհի յարատեւութեան մասին: Խօսք է լինում տիեզերական տարուայ մասին, որ ճիշտ նոյն բաժանմունքներն ունի, ինչ որ սովորական տարին, ուրեմն չորս եղանակներով է բաժանուում. ունի իրեն գարունն, ամառը, աշունն ու ձմեռը: Այդ մեծ տիեզերական տարուայ մէջ առանձին տեղ է բռնում ի հարկէ ջրհեղեղը: Նա պատկանում է բնականաբար տիեզերքի ձմրանը, այսինքն այն ժամանակ, երբ օրերը ամենից աւելի կարճ են և խաւարն ու յորդահոս անձրեւներն են տիրում Բաբելոնում. այն ինչ ստեղծագործութիւնը ի հարկէ տիեզերական տարուայ գարնանը պիտի համապատասխանէ, մանաւանդ որ բաբելացիք իրենց գարնան Արևի Աստուած Մարգուլին էին վերագրում ստեղծագործութիւնը: Եթէ այժմ հարցնելու լինինք, թէ ինչ դիրք ունին տիեզերական տարուայ մէջ 9 նախահայրերը կամ Թագաւորները, պատասխանը պարզ կլինի. գարնան սկզբից՝ Մարտի 8 (21)-ից մինչև ամենակարճ օրը՝ Դեկտեմբերի 9—(21) ուղիղ 9 ամիս է: Ուրեմն 9 Թագաւորները կամ անդրջրհեղեղեան նախահայրերը տիեզերական տարուայ առաջին ինն ամիսների ներկայացուցիչներն են, իսկ տասներորդը, որի ժամանակ սկսում է ջրհեղեղը, տասներորդ տիեզերական ամսուայ ներկայացուցիչն է:

Որ Ս. Գրքի նախահայրերի տարուեթուերը շատ աւելի պակաս են, քան թէ բաբելոնական Թագաւորներինը, յառաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ Ս. Գրքի տիեզերական տարին շատ աւելի փոքր է. քան թէ բաբելոնականը:

Նախապատմական վերջին զրոյցի, ջրհեղեղի զրոյցի մէջ Ս. Գրքի և Բաբելոնի առնչութիւնը ամենից աւելի որոշ է և ակնհիշ: Այդ պատճառով էլ կարող ենք այս անգամ բաբելոնականից սկսել և ապա նրա հետ համեմատել Սուրբ Գրքինը:

Արձանագիր առասպելը գտնուելուց առաջ բաբելոն

նական զրոյցը ծանօթ էր մեզ բաբելոնացի քահանայ Բերոսոսի տուած տեղեկութիւնից, որի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «Կռնոսը երազում երևաց 10-րդ նախա-
 ջրհեղեղեան թագաւոր Քսիստորոսին և յայտնեց նրան, որ Դայեգիոս ամսի 15-ին ժարգիկ պիտի ոչնչանան մի ջըր-
 հեղեղի միջոցով. այդ պատճառով հրամայեց նրան մի նաւ շինել, նրա մէջ տեղաւորուել իւր ազգականների հետ, վերցնել նաեւ կերակուր, թռչուններ և չորքոտանի կենդանիներ: Քսիստորոսը լսում է նրան, մի նաւ է շինում 15 ստադիում երկարութեամբ և 2 ստադիում լայնութեամբ և տեղաւորում է նորա մէջ իր կնոջ, որդի-
 ների և բարեկամների հետ: Զրհեղեղից յետոյ, երբ ջուրը սկսում է պակասել, նա բաց է թողնում թռչուն-
 ներից մի քանիսին, որպէս զի իմանայ թէ արդեօք ցա-
 մաքը երևում է թէ ոչ. որովհետեւ սոքա ոչ կերակուր են գտնում և ոչ հանգստանալու տեղ, վերադառնում են կրկին նաւ: Մի քանի օրից յետոյ նա նորից արձակում է թռչուններին, որոնք վերադառնում են ցեխոտ ստնե-
 րով: Երբ նա երրորդ անգամ արձակում է նրանց, այլ ևս չեն վերադառնում: Քսիստորոսը մտածեց թէ ուրեմն երկիրը երևացել է ջրերի տակից և վերցրեց նաւի տախ-
 տակներից մի քանիսը. տեսնելով, որ նաւը իջել է մի լե-
 րան վրայ, ցած իջաւ կնոջ, որդիների և նաւավարի հետ, համբուրեց երկիրը, սեղան շինեց, զոհեց աստուածներին և իւր հետ իջնողների հետ վերացաւ: Որովհետեւ նա և իւրայինները այլ ևս չվերադարձան, նաւի մէջ մնացները ցած իջան և սկսեցին նրանց որոնել. բայց նա այլ ևս չերևաց նրանց աչքին, միայն մի ձայն լսեցին օդի մէջ, որ հրամայում էր աստուածավախ լինել, որովհետեւ Քսի-
 ստորոսը իւր բարեպաշտութեան պատճառով արժանի է համարուել աստուածների մօտ ապրելու. նոյնպէս և նրա կինը, աղջիկները և նաւավարը: Նոցա հրամայւում է կըր-
 կին Բաբելոն վերադառնալ և յայտնւում, թէ այն եր-
 կիրը, ուր նոքա այժմ գտնւում են, Հայաստանի մի մասն է: Այն ժամանակ նոքա էլ աստուածներին զոհ են մա-

տուցանում և ոտով ճանապարհ են ընկնում Բաբելոն»։

Այն զարմանալի նմանութիւնը, որ կայ այս և Ս. Գրքի ջրհեղեղի մէջ, առիթ է տուել առաջ կարծելու, որ Բերոսոսը ազդուած է Ս. Գրքից. բայց այդ մասին այժմ խօսք չինել չի կարող, որովհետեւ գտնուած է սեպագիր զրոյցը Ասուրբանիպալի կամ Սարգանապալի մատենադարանի մէջ Նինուէում (668—626), որը այժմ պահուած է բրիտանական մուզէյում։ Սեպագիր արձանագրութեան մէջ ջրհեղեղի զրոյցի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «Աստուածները, նրանց մէջ յատկապէս Բէլը, որոշում են մարդկանց խիստ պատժի ենթարկել իրենց մեղքերի պատճառով և ոչնչացնել նրանց մի ջրհեղեղով։ Սակայն աստուածներից մէկը՝ Էա-ն ընտրում է մարդկանցից մէկին, Ուտնապիշտիմին Շուրիպպակ քաղաքից, որը «շատ իմաստուն» (Ատրախազիս կամ Խազիստտրա, որ = Բը-սիսուտրոսին) էր, որպէս զի աղատի նրան. մի երազի միջոցով տեղեկութիւն է տալիս նա սորան աստուածների վճռի մասին և հրամայում է նորան աղատուելու համար մի նաւ շինել և ամեն տեսակ կենդանի էակներից իւր հետ վերցնել։ «Դու, Շուրիպպակցի մարդ, մի նաւ շինիր, թո՛ղ քո կայքը և մոտակի կեանքիդ մասին, թո՛ղ ստացուածքդ և աղատիր կեանքդ, ամեն տեսակ կեանքի սաղմ վերցրու նաւիդ մէջ. այն նաւը, որ դու այժմ պիտի շինես, թո՛ղ լաւ որոշուած լինեն նորա չափերը»։ Ատրախազիսը (= Ուտնապիշտիմ) կատարում է Էա-ի հրամանը, շինում է նաւը հրամայուած չափերի համաձայն, ծեփում կարով, բազմաթիւ խցերի է բաժանում այն և նրա մէջ տեղաւորում է իւր բարեկամներին, այլ և ամեն տեսակ ընտանի և վայրենի կենդանիներ։ Ջրհեղեղն սկսելուց ոչ շատ առաջ, որ նրան առանձին նշանով իմաց են տալիս, մտնում է նաւը, իսկ զեկավարը սկսում է նաւի զեկավարութեան գործը։ Ջրհեղեղը սկսում է, որը նկարագրւում է իբրեւ բացարձակ աղատութիւն բոլոր տարերային զօրութիւնների և ջրերի, միացած թանձր խաւարի հետ։ Ամբողջ երկիրը փոխւում

է ծովի, որի երեսին լողում են մարդկանց դիակները. 6 օր տևում է ջրհեղեղը, 7-րդ օրը հանդստութիւն է տիրում և դադարում: Զրհեղեղից սարսափում են մինչև անգամ աստուածները, որոնք բարձրանում են ամենաբարձր երկինքը՝ Անուի մօտ և այնտեղ պաղում շների նման: Ատրախաղիսը բաց է անում օդանցքը և տեսնում է ընդհանուր աւերածը. «նա չօգում է, նստած լաց է լինում և նրա այտերի վրայ հոսում են արտասուքները»: Ապա սկսում է երևալ երկիրը, նաւը կանգ է առնում Նիգիր(?) սարի վրայ, ուր մնում է 6 օր. 7-րդ օրը— պատմում է Ատրախաղիսը. «Մի աղաւնի արձակեցի և բաց թողի նրան. աղաւնին թռաւ այս ու այն կողմ— բայց որովհետև հանգչելու տեղ չկար, նորից եկաւ: Այն ժամանակ արձակեցի մի ծիծեռնակ և բաց թողի նրան. ծիծեռնակը թռաւ այս ու այն կողմը, բայց հանգչելու տեղ չգտաւ, վերադարձաւ. այն ժամանակ արձակեցի մի ագռաւ և բաց թողի. թռաւ ագռաւը, տեսաւ որ ջուրը պակասում է, գիշտեց և կռկռաց, բայց չվերադարձաւ»: Ագռաւի չվերադառնալը Ատրախաղիսին նշան է ծառայում, թէ ջուրը պակասել է. իւրայիններով իջնում է նա նաւից, բաց թողնելով բոլոր կենդանիներին: Նրա առաջին գործն է լինում գոհ մատուցանել, որի անուշահոտութիւնից հաւաքւում են աստուածները «և ինչպէս ճանճեր շրջապատում են զոհողին»:

Սակայն Բէլը սառտիկ բարկացած է, որ Ատրախաղիսը աղատուել է կորստից, իսկ էան յանդիմանում է նրան հետևեալ խօսքերով. «Դ՞նէ, իմաստունդ աստուածների մէջ, հզօրդ, որքան անմիտ ես, որ ջրհեղեղ ես առնում. պատժիր մեղաւորին իւր մեղքի համար, յանցաւորին իւր յանցանքի համար. փոխանակ ջրհեղեղ հանելու, ուղարկիր վայրի գաղաններին, որ ոչնչացնեն նրանց, ուղարկիր սողն ու ժանտախտը, որ կոտորեն նրանց»: Բէլը յանդիմանում է էաին որ նա աստուածների խորհուրդը յայտնել է Ուտնապիշտիմին. բայց էան մերժում է այդ յանդիմանութիւնը յայտնելով, որ ինքը չէ յայտ-

նել աստուածներ խորհուրդը, այլ «չափազանց իմաստունին» (= Ատրախազին) երազ է ուղարկել և նա դրանից գուշակել է աստուածների գաղտնիքը: Վերջապէս Բէլը հանգստանում է և ի վերջոյ մտնում է նաւը, բռնում է Ուտնապիշտիմի ձեռքից, նրա կողքին չոքեցնում է կնոջը, շօշափում է երկուսին էլ, անցնում երկսի մէջտեղը, օրհնում է նրանց հետեւեալ խօսքերով. «Առաջ Ուտնապիշտիմը մարդ էր, այժմ Ուտնապիշտիմը և իւր կինը թող մեզ աստուածներին նման լինին. Ուտնապիշտիմը թող ապրի հեռու, գետերի բերանի մօտ»: Այն ժամանակ վերցրին նրանք ինձ, — այսպէս է վերջանում զրոյցը — և բնակեցրին հեռու, գետերի բերանների մօտ»:

Նմանութիւններն այստեղ Սուրբ Գրքի ջրհեղեղի զրոյցի հետ այնքան ակներե են, որ երկար ու մանրամասն համեմատութիւններ անելու կարիք տեղում չկայ. բաւական է յիշել թուշուների տեսարանը: Այստեղ էլ ուրեմն գլխաւոր հարցն այն է, թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ այդ առնչութիւնը: Այժմ էլ ի հարկէ խօսք չի կարող լինել այն կարծիքի մասին, թէ Խորայէլից են վերցրել բաբելացիք իրենց առասպելը. այդ անկարելի է քաղաքակրթութեան և կրօնների պատմութեան տեսակէտից: Բաբելոնական առասպելը ջրհեղեղի մասին արդէն գրականութեան սեպհականութիւն է դարձած այն ժամանակ, երբ Խորայէլացիք դեռ ևս ազգութիւն չէին կազմում, այլ թափառական ցեղեր էին ասորական և արաբական անապատներում: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ բաբելոնական առասպելը յայտնի է մեզ ոչ միայն Աստուրբանիպալի մատենադարանից, այլ նրանից հատուածներ կան, գրուած 21. դարում Քրիստոսից առաջ: Բ. կարելիութիւնն այն կը լինէր, որ երկուսի համար էլ մի ընդհանուր աղբիւր ընդունէինք. բայց այդ գէպքում այդ առանգութիւնը սեպհականութիւն պիտի լինէր բոլոր սեմական ցեղերին և առհասարակ հին աշխարհին, այն ինչ այդպէս չէ. սերտ առնչութիւնը նկատելի է միայն Ս. Գրքի և Բաբելոնի առասպելի մէջ: Եթէ այդպէս է, առասպելի

բուն հայրենիքը անշուշտ դարձեալ Բաբելոնն է, մանաւանդ որ տեղական կոլորիտն էլ միայն Բաբելոնին է համապատասխան, բայց ոչ երբէք Իսրայէլի երկրին. Որովհետեւ մի կողմ թողած, թէ արդեօք այդ առասպելին հիմք ծառայել է որ և է պատմական դէպք, որ և է մեծ հեղեղումն, որ ի հարկէ դարձեալ միայն Բաբելոնին է համապատասխան, պէտք է ասենք, որ ընդհանրապէս այդպիսի աշխարհայեացք առաջ դալ կարող է միայն այնպիսի երկրում, ուր ջրերը շատ առատ են լինում և երբեմն էլ մեծամեծ փնասներ են հասցնում աղգաբնակութեանը: Իսկ այդպիսի երկիր է Եփրատի և Տիգրիսի ստորին հովիտը, բայց ոչ երբէք Պաղէստինը:

Ի՞նչ բանի վրայ է հիմնուած իսկապէս ջրհեղեղի զրոյցը: Որ որ և իցէ պատմական տեղական դէպքի յիշողութիւն կապուած կարող է լինել նրա հետ, այդ ուրանալ չի կարելի: Բայց զրոյցի իսկական վերջնական սկզբնաւորութիւնը անշուշտ դարձեալ զուտ միւթողութեան է, և ջրհեղեղն էլ այդ պատճառով ոչ թէ երկրի վրայ պէտք է որոնել, այլ երկնքի: Ջրհեղեղի հերոսը, որ իւր նաւով կամ տապանով կտրում անցնում է ջրերը, սկզբնապէս Արեւի Աստուածն է, որ նաւարկում է երկնային ոլկիանոսի վրայով: Ջրոյցների և առասպելների մէջ այդ երեւոյթը շատ նկատուած է, որ որ և իցէ Աստուծոյ հետ կապ ունեցող երեւոյթները փոխանցւում են մարդկանց վրայ: Որ ջրհեղեղի հերոսը սկզբնապէս աստուածների հետ կապ ունեցող էակ է եղել, երևում է այժմեան զրոյցի մէջ ևս այն հանդամանքից, որ նա վերջ ի վերջոյ Աստուած է դառնում, աստուածների մօտ է վերանում:

Այս է ընդհանուր գծերով բաբելոնական կրօնի և քաղաքակրթութեան ունեցած աղդեցութիւնը Իսրայէլի կրօնի, և նրա միջոցով նաեւ ամբողջ քրիստոնէական աշխարհայեացքի վրայ: Եթէ մենք հարցնելու լինինք, թէ երբ է տեղի ունեցել այդ աղդեցութիւնը, պատասխան տալը դժուար չի լինի: Ոմանք ասում են՝ այն շրջանում, երբ ասորեստանցիք վերջին անգամ շատ մօտիկ յարա-

բերութեան մէջ մտան Պաղէստինի հետ, կործանեցին Իսրայէլի թագաւորութիւնը և այլն, ուրեմն Ը. դարու կէսերից մինչև է. դարու կէսերը: Ուրիշները Դաւթի և Սողոմոնի ժամանակն են համարում այս շրջանը, երբ Իսրայէլի մէջ մուտք դործեցին օտար հասկացողութիւններն ու առասպելները, ուրեմն մօտաւորապէս Ժ. դարը: Բայց ամենից աւելի հաւանական ենթադրութիւնն այն է, որ այս հասկացողութիւններն ու զրոյցները մուտք են գործել Քանան գեռ Իսրայէլի այնտեղ հաստատուելուց շատ առաջ. ուրեմն այն շրջանում, որ մենք վերև նկարագրեցինք իբրև Տելլ-Սմարնայի շրջան, 1450-ի և 1350-ի մէջ: Եւ այդ դէպքում Իսրայէլն ի հարկէ միայն միջնորդաբար՝ քանանացիների միջոցով է ծանօթացել այդ նիւթերի հետ:

Այդ կարծիքն է հաստատում նաև այն հանգամանքը, որ Իսրայէլի մէջ այս զրոյցներն ու առասպելները բոլորովին կերպարանաւորուել են և յարմարեցրած են Իսրայէլի ժողովրդի աւելի մաքրուած ու զտուած հասկացողութիւններին Աստուծոյ և աշխարհի մասին: Այդպիսի զարգացման համար երկար ժամանակ էր հարկաւոր: Այնտեղ մենք տեսնում ենք ամենաթունդ բազմաստուածութիւն, այստեղ ընդհակառակը կատարեալ միաստուածութիւն: Բաբելոնական կրօնը բոլորովին ընկած է կախարդութեան և հմայութեան ազդեցութեան տակ, որին բոլորովին հակառակ են Իսրայէլի մարգարէները: այնտեղ տիրում է աստուածների պատկերների պաշտամունքը, իսկ այստեղ ոչ մի պատկեր չկայ և մարգարէներին յաջողում է դրսից մտած այդպիսի սովորութիւններն սրմատախիլ անել: Այնտեղ աստուածները կապւում են բնութեան հետ, իսկ ալստեղ արդէն առաջ է եկել այն կրօնական համոզումը, թէ Աստուած բարձր է բնութիւնից և բնութիւնը ենթարկւում է նրան:

Սակայն Իսրայէլի ամենագեղեցիկ գանձը մարգարէներին այն խօսքն է, որի համար նոքա ամենայն եռանդով կռիւ են մղում, թէ Աստուած զոհ ու ծիսակատարութիւն չի պահանջում, այլ սրտի բարեպաշտութիւն և դործերի

արդարութիւն: «Թող իրաւունքը ջրի նման
յորդանայ և արդարութիւնը անհուն հե-
ղեղ դառնայ»: Կրօնը ամենասերտ կապերով կապ-
ւում է բարոյականութեան հետ Իսրայէլի կրօնի մէջ.
և այդ է, որ նրան անշափ բարձր է դարձնում: Ըոլոր հին
արեւելքի կրօններից: Ել ուրիշ հրտեղ կարելի է այնպիսի
մեծ կրօնական անձնաւորութիւններ գտնել, ինչպէս մար-
գարէներն են—զայրացկոտ Ամովսը, փառապանծ Եսային,
Խսրին քնքոյշ զգացմունքներով լի Երեմիան, մի կողմ թո-
ղած դեռ Մովսէսն ու Եղիան: Բաբելոնական կրօնի և
քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը ամբողջ հին աշ-
խարհի, ուրեմն նաև Իսրայէլի ժողովրդի վրայ անուրա-
նալի է. բայց Բէլը կործանուեց, ներսն խորտակուեց,
իսկ Իսրայէլի երգիչների օրոտընդոտ ցնծութեան ազա-
ղակը հազար տարիներից ի վեր դեռ այսօր էլ լսում է.
«Ո՞վ է աստուածներ ի մէջ քեզ նման, Եւհուէ»:

Եթէ պատմութեան դատաստանը նշանակութիւն ունի:
—և մենք ստիպուած ենք նրան ամենամեծ նշանակութիւնը
տալ, — Բաբելոնի բաղմաթիւ աստուածները կորան ժամանա-
կի հետ, իսկ փոքրիկ Իսրայէլի Աստուածը դրաւեց հեթա-
նոսների սրտերը և ամենաազդեցիկ զօրութիւնը դարձաւ
մարդկութեան պատմութեան մէջ հազարաւոր տարիներ
շարունակ: Ի՞նչ ուրիշ պատճառ ունենալ կարող է այդ
երևոյթը, բացի այն, որ այս կրօնը անպայման
բարձր է կանգնած և մարդկանց սրտերի և
շատ աւելի մօտ է, քան բոլոր միւսները:

Երուանգ վարդապետ.

ՊԵՐՆԱՅԻՆ ԸՆՈՒՂՆԵՐ.

Երազ տեսալ... Հքնաղ հովիտ՝
Անրջական և փարթամ,
Խոունկ ու միխակ, բոյր ու ժպիտ,
Ջուր ու վառկ մեղրահամ:

Եւ ես մենակ ու ծանրաքայլ՝
Այն հովտի մէջ լուսաւառ՝
Շրջում էի, սիրտս մաւյլ,
Հոգիս տխուր, տենչաւառ:

Եւ զունաղեղ ու պերճ ծաղիկներ,
Արշալոյսի հով դեփիւռ
Ձբւթեցին վէրքս խորունկ,
Սրախս ցաւերն ու մրմուռ...

Հովիտն անցայ, և իմ առաջ,
Ընդարձակ վայր բացուեցաւ
Արեակէզ և անկանաչ,
Դաշտեր խանձուած ու ծարաւ:

Եւ ես տեսայ բաճ ձկնքին
Եղբայրս այնտեղ, այն դաշտում
Երգ էր կանչում՝ երգ սրտաղին,
Քրտինք մտած աշխատում:

Երգում էր նա սուրբ աթաւսանք,
Ագնիւ վաստակ, իւր նկուղ...
Եւ երգի հետ խինդ ու հրճուանք
Ձեզւում էին յորդաբուղիս:

Եւ համակուած այդ հրճուանքով՝
Ես վաղեցի անհամբեր,
Փաթաթուկի նրա վզով
Ու մոռացայ իմ ցաւեր...

Յարութիւն Պետրոսեան.

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Н. Марръ. Тексты и Разысканія по Армяно—Грузинской Филологіи. Книга X. О Роскопкахъ и Работахъ въ Ани дѣ- томъ 1906 г. СП. 1907.

Այս գիրքը պրոֆ. Մառի զեկուցումն է 1906 թվա- թի Անիում կատարած պեղման մասին, որ նախ կարգացել է Ռուսաց կայսերական հնագիտական ընկերութեան մէջ և ապա Ս. Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցական խորհրդում: Պրոֆ. Մառը առաջին անգամ չէ հանդէս գալիս Անիի պատմական և հնագիտական ուսումնասիրութեան ինդ- րում: Դեռ ևս 1898 թ. նա մի յօդուած էր նուիրել Անիի պատմական-հնագիտական ուսումնասիրութեան հանգու- ցեալ Զանչեանի հրատարակած Братская Помощь ժողո- վածուի մէջ, որ նորա ընդարձակ մենագրութեան մի հա- տուածն էր միայն: Այդտեղ Անիի աւերակները «հայ ա- րուեստի թանգարան» էր անուանել նա, զբաղուելով մի- միայն Անիի արտաքին պատմութեամբ: Ներկայ աշխա- տութեան մէջ նա զբաղուում է գլխաւորապէս Գագիկ Ա. 1001 թ. շինած տաճարով, յատկապէս տաճարի հիմնա- դիր թաղաւորի արձանի գլխի փաթեթի (չալմայի) ու- սումնասիրութեամբ: Տարաբաղգաբար տաճարի զեղա- րուեստական և ճարտարապետական նկարագրութեան և գնահատութեան մէջ համառօտ է, բայց նորա տուած ծա- նօթութիւններն ու պատկերները որոշ գաղափար են տա- լիս մեզ այդ ձևի տաճարների մասին և բաւական նիւթ Զուարթնոց եկեղեցու հետ համեմատելու համար:

Ժամանակակից պատմիչը՝ Ասողիկ՝ իւր պատմութեան վերջում տուած հակիրճ տեղեկութեան մէջ, հաղորդել էր արդէն, որ այդ եկեղեցին շինուած էր Քաղաքուդաշ- տի Ս. Գրիգորի (Զուարթնոց) նմանութեամբ, այժմ Մառի

և մեր միաբանակից Խաչիկ վարդապետի պեղումները ոչ միայն կատարելապէս հաստատում են այս իրողութիւնը, այլ և այդ երկու աւերակները փոխադարձաբար իրար լրացնում և համեմատութեան նիւթեր առլիս: Տարաբաղ-դաբար Խաչիկ վարդապետը դեռ ևս չի հրատարակել իւր կազմած ակբումն ու աւերակների պեղման պատմութիւնը: Այդ պակասը մասամբ լրացրել է մեր մի ուրիշ միաբանակիցը՝ Տ. Մեսրոպ վարդապետ. նախ 1903 թ. տեղեկագիր կազմելով Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ընկերութեան համար, ապա «Էջմիածին և Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ» աշխատութեամբ «Հանգէս Ազգագրական»ի XV և XVI գրքերի մէջ բաղմաթիւ պատկերներով: Նոյն աշխատութիւնը շատ համառօտ հրատարակեց նաև հայերէն, ռուսերէն և գերմաներէն լեզուներով: Այսպիսով միաժամանակ երկու բանասէր զբաղուել են մի և նոյն տիպի ճարտարապետական կերտումների ուսումնասիրութեամբ և օգտուել երկու տարբեր ճարտարապետների վերակազմութեան նախագիծներով և բացատրութիւններով: Բայց ոչ պրոֆ. Մառ և ոչ հ. Մեսրոպ դեռ ևս բոլորովին չեն լուծել այս տիպի եկեղեցիների ճարտարապետական մանրամասն կազմութիւնը, ուստի և եւրոպացի մասնագէտ քննադատների համար ըստ ամենայնի հասկանալի և ընդունելի չէ ճարտարապետ պ. Թորոմանեանի կազմած վերակազմութիւնը: Byzantinische Zeitschrift-ի մէջ XVII. 1 և 2 Heft, 1908 Թէոդոր Շմիտ նոյն այս գրքին նուիրած քննադատութեան մէջ յատկապէս զբաղւում է պ. Թորոմանեանի վերակազմութեան նախագիծով և կասկածներ է յայտնում ճշգրտութեան մասին:

Պրոֆ. Մառին յայտնի են այս տիպի հինգ եկեղեցիներ՝ Զուարթնոց և Գաղիկի տաճարներից զատ՝ Աբասի տաճարը Կարսում, Ատրներսեհ Կիւրապաղաթինը Բանում և վերջապէս դարձեալ Ներսէս Գ-ի շինած տաճարը Իշխանի մէջ:

Գաղիկի տաճարը կործանուել է աստիճանաբար, քնատուել է այն հաւանականաբար երկրաշարժից, այնպէս որ

կարիք է ղգացուել հիմնական նորոգութիւն անելու. Հեղինակը տալիս է թէ նորոգութեան և թէ սկզբնական յատակագիծը: Վերջինս աւելի պարզ էր. ճաճարի արտաքին հիմքն էին կազմում երեք աստիճաններ, որ շրջապատում էին ամբողջ շէնքը: Վերևի աստիճանից սկսւում էին զոյգ կիսասիւններ, որոնք բարձրանալով լուսամուտներից ցած կեղծ կամարներ էին կազմում: Կիսասիւնների թիւը 36 էր, որոնք և ներքին յարկի արտաքին պատը համապատասխան մասերի էին բաժանում: Թորոմանեանցի վերակազմութեան համեմատ այդ ներքին յարկի վերայ եղել է երկրորդը աւելի նեղ, իսկ երկրորդի վերայ բուն գմբէթը:

Արտաքին կտր պատերը ամփոփում էին ներսից չորս կիսաշրջաններ խաչաձև՝ իւրաքանչիւր թիւը վեց սիւնից, շարուած տաճարի կեդրոնում՝ չորս մեծ սիւնների մէջ ընկած տարածութեան վերայ: Արևելեան կողմը սեղանի բարձրութիւնը կամ բեմն էր, ուր բարձրանում էին հիւսիսային և հարաւային կողմից 5 աստիճաններով: Բեմի ճակատը (ֆատաղը) հիւսիսից և հարաւից վերջանում էր զարդարուն կեղծ կամարով կեղծ զոյգ կիսասիւնների վերայ: Կամարի վերևի մասը զարդանկարուած էր, հիւսկէն գարնէկները զարդարում էին բեմի բարձրութեան ճակատը ամբողջ երկարութեամբ, որոնք կրկնւում էին տաճարի առաջին և երկրորդ յարկի վերայ: Այդ նոյն գարնէկները կրկնուած են յաճախ նաև Զուարթնոց եկեղեցու վերայ:

Հիւսիս արևմտեան պիլոնի մօտ մնացած է սիւններից մէկի բունը իւր սկզբնական բարձրութեամբ: Պիլոնի վերևի մասում նկատելի են կամարի հետքերը, որ կապում էր պիլոնը սիւնի հետ որա գլխի խոյակով: Սիւններն իրենց խոյակներով կապուած էին միմեանց հետ կամարներով: Խոյակները օրնամենիներով էին զարդարուած, կային և պարզ, առանց խոյակների սիւններ: Օրնամեններով զարդարուած էին յատկապէս տաճարի արտաքին կողմը, դռները, ճակատները, բայց ամենից գերազանցը հարաւային դռուն էր, որից միայն բեկորներ են մնացել:

Ձարգաքանդակների մի գօտի պատում էր տաճարի ներքին յարկը կեղծ կամարներից վերև՝ դրսից, մի երկրորդ գօտի պատում էր թմբուկը, վերջապէս լուսամուտների շրջանակներն ու կեղծ կամարները զարգաքանդակներ ունէին: Հեղինակը տալիս է մի երկու պատկեր այդպիսի զարգաքանդակների. դոցանից նշանաւոր է յատկապէս մի հիւսկէն քանդակ և մի երկրորդը խաղողի տերևներից, վերջինը ծածկում էր կեղծ կամարների միացման մէջ ընկած տարածութիւնը նիղակաձև վերջաւորութեամբ:

Բայց արտաքին զարդերից ամենից նշանաւորը Գազկի արձանն է, եկեղեցու մուգելը ձեռքին: Արձանի մօտ գտնւում էր շինութեան արձանագրութիւնը 10—11 մէտր բարձրութեամբ, որի բեկորներն են միայն գտնուած: Արձանը նոյնպէս կոտրուած է եղել, բայց բարեբաղդաւոր գտնուել են բոլոր կտորները, որոնցից վերականգնել է նկարիչ Պոլտորազկին ամբողջութիւնը: Արձանի բարձրութիւնը 3 արշ. և 2 վերշոկ է. հագուստը և երեսը կարմիր ներկած, միւրօքն ու բեղերը սև, չալման սպիտակ՝ կարմիր շերտերով ճակատի կողմը, լայն թեզանիքը նոյնպէս սպիտակ: Այս գիւտն առիթ է տուել հեղինակին զբաղուելու Հայոց սկուլպտուրայով, յատկապէս մարդկային դէմքի: Հայոց եկեղեցու մէջ բարձրաքանդակները հազուադիւս չեն: Փէոդաւական շրջանում դինանշանները իշխանական պալատներից անցել են եկեղեցիների վերայ. աշխարհիկ շէնքերից միայն Անիի պարիսպների վերայ եզան գլուխն ունինք բաց բերանով վիրիսաների մէջ. Իսկ երկդլխանի արծիւ գտել է Մառը Պահլաւունեաց եկեղեցու գաւթում: Արծիւ, ճանկերում գառը բռնած, շատ սովորական է Վայոց Ձորի եկեղեցիների և մատուռների վերայ, յատկապէս Պօռեանց ցեղին պատկանող, ինչպէս տեսել ենք անձամբ: Ապա հեղինակն անցնում է մարդկային ֆիգուրների քանդակներին: Այդ կողմից նշանաւոր է Մրենը, որի մի խմբաքանդակի մէջ իշխանի գլխի զարդը նման է չալմայի: Պ. Մառը յայտնում է, որ եկեղեցի շինողների կամ պատրոնների

արձանների և պատկերների համար նիւթեր ունի գրաւոր յիշատակարաններից և անմիջական մնացորդներով: Իբրև օրինակ յիշում է Հաղբատի և Սանահնի արձանները, որ Սմբատ Բ. Բագրատունուն է համարում և ոչ Գուրգենին և Կորիկէին, ինչպէս ընդունուած է սովորաբար: * Սմբատի հագուստն ու գլխի զարդը նման է Գագկի արձանին: Գլխին փաթթոյ կամ չալմայ կրում էին, ուրեմն, և Գագկի նախորդները, նոյն խի Ռուբինեանք: Մատրիդում իսպանական թագաւորների շարքում նկարուած է և Լևոն Զ. չալմայով Բաւմաշեանի վկայութեան համաձայն, Ռուբինեանց չրջանի ձեռագիրների մէջ մենք էլ նկարներ ենք տեսել գլխի փաթթոյներով, բայց ոչ հայ իշխանների: Մառը երկար կանգ է առնում չալմայի ծագումը Բագրատունեաց մէջ բացատրելու համար: Բագրատունիք կրում էին թագ և չալմայ, առաջինը Արշակունեաց վերանորոգութիւնն էր յիշեցնում այս տան ձեռքով, իսկ երկրորդը արաբական յարաբերութիւնը Բագրատունեաց թագաւորութեան ծագման ժամանակ. խոլիֆների ուղարկած թագերը հաւանօրէն չալմաներ էին, որ իրենք ևս կրում էին: Անկախութեան չրջանում Բագրատունիք պահում են չալմայի դորձածութիւնը, ինչպէս ցոյց է տալիս Գագկի արձանը: Հագուստը նոյնպէս արեւելեան կնիք է կրում: Արձանի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ապագային է թողնում:

Ուրիշ գիւտերից յիշելի են պղնձի երկու շահեր: Դոցանից մէկը, որի պատկերը տալիս է հեղինակը, հազուագիւտ է և թագաձև: Պսակը մի շրջան է 68 սմ. և 9 մ. դրամագծով, դօտին 13¹/₄ սմ. է, դարգարուած օրնամենտներով: Գօտու վերայ փորագրուած են 12 շրջանակների մէջ սրաթև արծիւներ և ուրիշ կենդանիներ, որ դժուար է որոշել: Պսակի վերայ ամրացրած են եղել ճրագկալներ (держака) երկկարգ, վերևում 30 հատ,

* Հառիճոյ վանքի արեւելեան պատի վերայ կայ Ջաքարիա և Իւանէ Սպասաւարների արձանը:

խակ ներքեում 8 կլոր շրջանակներով: Այդ շրջանակները մէջ էին տեղաւորուում ճրագները կամ կանթեղները (шкатушки): Ներքևի ութ ճրագկալների հետ շինուած էին զուգընթացաբար աղաւնու ութ ֆիգուրներ, նոքա թուշում էին պսակի շուրջը հորիզոնական ձևով, փռած թևերով: Իւրաքանչիւր աղաւնու երկու թևերի և պոչի վերայ կլոր ծակեր կային կանթեղների համար: Աղաւնիների կտուցներից կախուած էր եռաճիւղ շղթայ, որից կախուում էր կանթեղ երեք կանթերով. իւրաքանչիւր աղաւնի, ուրեմն, չորս կանթեղ ունէր: Չահի պսակը կապուած էր վեց պղնձի (ооручь) կապերով, որոնք միանում էին վերևի մի օղակի հետ, իսկ այնտեղից կախուած էր շղթայով ամբողջ ջահը: Կապերի վերայ ևս կային ճրագկալներ (державки). կապերի միացման տեղից մի ձող էր իջնում գէպի ջահի կեդրոնը երկու զոյգ ճրագկալներով կանթեղների համար: Այդ ձողից կախուած էր օրնամենտներով զարդարուած ջահը, զարդանկարուած ճրագկալներով, զարդանկարուած կանթեղների համար: Չողի ներքևի մասին հագցրած էր շատ նուրբ և գեղեցիկ լուսամտովի մի կողով, որի մէջ տեղաւորուած էր ապակեայ դամպար: Կանթեղներն ու զամպարները բազմերանգ էին և տարբեր մեծութեամբ, բայց այնպիսի համաչափութեամբ, որ ներքևից սմանք մեծ, սմանք աղօտ լուսով երևային: Բոլոր ճրագների և զամպարների թիւը 114 է եղել:

Մենք գիտեմք տուինք այս մանրամասնութիւնները, սրովհետև իրօք շատ հազուադիւրս և հետաքրքրական գիւտ է այս ջահը հայոց եկեղեցական մանր արուեստի համար: Ընդհանրապէս շատ չեն մեր ձեռքն աւելած հին պղնձի կամ բրոնզի եկեղեցական անոթներն ու զարդերը: Այս կէտի վերայ հայ հնախօսութիւնը դեռ ևս ուշադրութիւն չի դարձրել և մեզ համար մի terra incognita է այն: Սակայն կարծում ենք, որ այդպիսի առարկաներ անսպասելի չեն, պէտք է միայն հաւաքել և կենդրոնացնել Մ. Աթուռի թանգարանում: Նրանց ուսումնասիրութիւնը մի առանձին գլուխ կաւեւացնի հայոց և ընդհանրապէս

քրիստոնէական արուեստի պատմութեան մէջ: Մենք ևս ունինք ձեռքի տակ բրոնզի մի փոքրիկ ջահ, չորս ճիւղերով և երկու բուրվառանման կանթեղ, Քրիստոսի գլխաւոր տնօրէնութեանց պատկերներով: Շուտով առիթ կու- նենանք «Տարազ»-ի մէջ տալու նրանց պատկերն ու նկա- րագրութիւնը:

Բացի վերոյիշեալ ջահից պրոֆ. Մառը գտել է և մի պղնձի անօթ արաբերէն արձանագրութեամբ ժ.Բ. կամ ժ.Գ. դարու գործ: Այդ անօթները պատրաստուած էին Հայաստանում կամ սահմանակից Միջագետքում և Ասորիքում: Գտել է պղնձի դրամներ բիւզանդական, վիրա- կան և արաբական դրերով, սրոնցից շատերը տեղական են և քրիստոնէական: Վերջին տեսակի դրամները առանձ- նապէս հետաքրքրական են, որովհետեւ Բագրատունեաց դրամների խնդիրը միջութեամբ է ծածկուած:

1906 թ. պեղման ժամանակ Մառը գտել է բազմա- թիւ առարկաների մնացորդներ՝ տարաբազմաբար մեծ մասով ջարդուած, ինչպէս խաչեր, ապարանջաններ, հարուստ է Անին յատկապէս հողէ ամաններով՝ գունաւոր և հա- սարակ: Ապարանջանները դանազան դոյնի են Խերսոնեսում գտնուածների նման: Կոնգակով Խերսոնեսի ամանների համար այն կարծիքն է յայտնել, թէ նորա բերուած են Եգիպտոսից Ասորիքի վերայով կամ Պարսկաստանից Կաս- պից ծովով: Անին, եթէ փոխանակող կեդրոնը չի եղել այդ բոլորի, դարձեալ շատ նիւթ կտայ այս խնդիրը լուսաբանելու:

Յիշելի են նաև 6 արձանագրութիւնների գիւտը տե- ղական նիւտ ու կացի հետ կապուած, սրոնցից մէկը Սար- գիս արքեպիսկոպոսինն է (1245—1276 թ): Պահաւում- նեաց եկեղեցու դաւթում գտած խաչքարը երկգլխանի արծուի մնացորդով յիշեցինք արդէն:

Անին նիւթ է տալիս նաև պատի նկարչութեան մա- սին: Յանուն Լուսաւորչի Տիգրան Յոնենցի շինած եկեղե- ցու պատերից նկարիչ Պոլտորացիին արտանկարել է նը- մուշներ, Լուսաւորչի կեանքը և օտարօտի օրնամենտներ:

եկեղեցական պատի նկարչութեան մասին Մառը գրել էր դեռ ևս 1898 թ. Զանչեանի հրատարակած Братская помощь ժողովածուի մէջ: Իսկ այժմ՝ աւելի ընդարձակել է իւր ծանօթութիւնները. նրան յայտնի են մի քանի նկարիչների անուններ թ. դարից սկսած և Հայոց եկեղեցական նկարչութեան մասին մի ձեռնարկ: Վայոց Ձորում ևս մեր ճանապարհորդութեան ժամանակ աւելիակ եկեղեցիների պատերի վերայ նկատել ենք հետքեր, որոնք տարաբաղաժար մինչև այժմ անյայտ են բանասիրութեան և հնագիտութեան համար: Պ. Մառը չի կասկածում, թէ Հայոց մէջ նկարչութիւն եղել է, դժուարանում է միայն հաստատապէս որոշել, թէ բոլոր հայերին էր այդ յատուկ, թէ միայն քաղկեդոնականներին: Նա հակուած է վերջինն ընդունելու, որովհետև վերոյիշեալ եկեղեցու նկարները համապատասխան են Լուսաւորչի կեանքի քաղկեդոնական խմբագրութեան, որ պահուած է արաբերէն: Այդ պատկերներից նա տալիս է իւր գրքի մէջ երկու նմուշ, տախտակ XV կիսակենդանի և կիսաթռչունի մի օրնամենտ և Տրդատի ընդունելութիւնը Վրաց, Աբխազների և Ալանների թագաւորների հետ Լուսաւորչին՝ Կեսարիայից վերադառնալիս, տալիս. XVI.

Յարգելի գիտնականը մեծ աշխատանք է թափել նաև գտած իրերը մաքրելով և դասաւորելով: Գրքի վերջում կցուած է մի յաւելուած հաւաքած իրերի ցանկը՝ թուով 227+19: Այս բոլորը պահուած են Անիի թանգարանում: Գրքի վերջում և բնագրի մէջ զետաղած պատկերները աւելի որոշ դաճափար են տալիս Գագկի տաճարի, արձանի և գտած իրերի մասին: Հայ ժողովրդի վերայ բարոյական պարտք կայ նիւթապէս օժանդակ հանգիստանալու յարգելի գիտնականին իւր պեղումները և Անիի ուսումնասիրութիւնը առաջ տանելու:

Գ. Վ. Յովսէփեան

«Բառացուցակ պիսանուանց ու դեղորեից յասկու-
րեանց. ֆրանսերէն է իհայ պատրաստեց գոկտ. Ն.
Տաղաւարեան. Պօլիս, տպ. Մատթէոսեան, 1900 թ. գին.
5 դրշ.—

Յարգելի բժշկի, եթէ չեմ սխալում 13-րդ աշխա-
տութիւնն է այս և ինչպէս մեղանում բժ. Արծրունին
ու Բուդուղեանը, նոյնպէս և Պօլսում Տաղաւարեանը ան-
խոնջ է իւր ճիւղում: Նորա «Դիտական Շարժ.», «Ծագու-
մըն հայ տառից» (Իզմիրլ. մշտնակի արժանացած),
«Մանրէաբանութիւն», «Ճիւղերը», «Ծննդական գործա-
րանք» և ըն յաջողութեամբ տարածւում են:—

Ներկայ աշխատութիւնը լոկ բառագիտական մի գըլ-
քոյկ է, ուր բժշկութեան մէջ յայտնի փոփոխութիւնները և
գեղորայքը թարգմանել է պ. բժիշկը հայերէն ֆրանսերէ-
նից: Թարգմանութիւնը մեծ մասամբ յաջող է. արդէն
յայտնի է մեր արեւմտ. գրականագէտների նրբացած ճա-
շակը բառերի յաջող ընտրութեան և մանաւանդ գիպուկ
թարգմանութեան—աւելի ճիշտ ստեղծագործութեան մէջ,
թիւեւում: Գրականութեան մէջ, եթէ քիչ թէ շատ յա-
ջող կերպով եւրոպական հայացքած բառեր կան—տաճ-
կահայոց գործն է. Պ. Տաղաւարեանի բառերիցն են՝ խոյ-
լախութիւն (Adénopathie), կրծամոզուկ (Angine de poi-
trine), յոգագոս (Ankylose), սրտախ (Cardiopathie), դա-
լուկ (Chlorose), արբեմոլութիւն (Dipsomonie), վիրաշեմ
(fièvre traumatique), մադաֆար կամ լեդաֆար (Zifhiase
biliaire), ուկոսապ (gastrite), պոնալ (Maladie d'Ad-
dison):—

Ստեղծագործական չափազանցութիւններ են անշուշտ
—Ողնուղասապ (Myélite), խելապասկասապ (Meningi-
te), Հոյգուռ (Myxoedème) Շրջիւտաղեսապ, Հուգաթա-
ղանքակեղ, Շագանակաղեղնասապ, Յոգաճապարկա-
սապ:—

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՅ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ.

Թուրքիոյ մէջ օրինապէս ճանչցուած երկու տեսակ դպրոցներ կան. ա) Պետական դպրոցներ և բ) Անհատական դպրոցներ: Պետական դպրոցներ ուղղակի կառավարութեան կողմէ հաստատուած են և Կրթական Գործոց նախարարութեան (Մեարիֆ Նեզարէթի) անմիջական հսկողութեան ենթարկուած: Անհատական կամ մասնաւոր դպրոցներ այսինչ կամ այնինչ անձի կողմէ հաստատուածներն են Կառավարութեան օրինաւոր արտօնութեամբ և ենթարկուած են մասնաւոր անձերու հսկողութեան: Բայց օրէնքը չէ նախատեսած Թուրքիոյ մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող ոչ—կալամ վարժարաններու մասին ու է տրամադրութիւն՝ ազոնց հետ Կառավարութեան յարաբերութիւնները ճշգրտութեամբ համար. որովհետեւ Կառավարութիւնը սկսած է պահանջել և անշուշտ իրաւամբ, որ ոչ—կալամ ազգային վարժարաններ, որոնք օրէնքէ անկախ գոյութիւն ունեցած են, արտօնագիր ունենան ըստ օրինի, որպէս զի պաշտօնապէս ճանչցուած ըլլայ անոնց գոյութիւնը:

Աշրդեան Խորէն Պատրիարքի ասեն՝ առաջին անգամ իրնդ իր ծագեցաւ այս մասին Կառավարութեան և Ազգ. Պատրիարքարանի մէջ. բայց ճիշդը խօսելու համար, ուղղակի հայոց դպրոցներու շուրջը չծագեցաւ խնդիրը, այլ Յունաց՝ երբ Պատրիարքական Տեղապահը, Հերակլիոյ մետրապօլիտը, փակեց իւր եկեղեցիներն ու դպրոցները՝ բողոքելու համար Կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն դէմ: Յունաց Պատրիարքարանը իր այս ընթացքով յաջողեցաւ պաշտպանել իր ազգին շահերը՝ ձեռք բերելով յոյն ազգային վարժարաններու վրայ Պատրիարքի և մետրապօլիտներու կողմէն հսկողութեան իրաւունքը:

Խորէն Պատրիարք չկրցաւ մեկնոյն իրաւունքը ձեռք բերել Հայոց ազգային վարժարաններու համար. բայց որպէս զի հայազգային վարժարաններ պաշտօնապէս իրենց ներկայացուցիչները ունենային, Կ. Պօլսի մէջ եկեղեցիներու աւագերէցներ, իբր պատասխանատու անձեր, ներկայացուցիչ կարգուեցան. սակայն սխալ կարգադրութիւն մըն էր այն՝ քանի որ Ազգ. վարժարաններ՝ Աւագերէցներու իբր անհատական հաստատ-

տուժիւնները կը նկատուէին: Խնդրը այս վիճակի մէջ քաշ-
քըշուեցաւ մինչև Որմանեան Պատրիարք, որ յաջողեցաւ համո-
զել կառավարութիւնը, որպէս զի Հայոց ազգ. վարժարաններ
Մայրաքաղաքի մէջ ուղղակի Պատրիարքի և դաւառներու մէջ
ալ առաջնորդներու պատասխանատուութեան տակ ըլլան, Յու-
նաց վարժարաններուն պէս: Այս չափով չվերջացաւ խնդիրը:
Կառավարութիւնը պահանջեց նաև իր վաւերացման ենթար-
կել հայ ազգային վարժարաններու ծրագիրը, դասագիրքերը,
ուսուցչական վիպակները, և մանաւանդ կուղէ լիազօր
քննիչներ կարգել ուղղակի իր կողմէն: Ազգ. պատրիարքարանը
կը հաւանի առաջին երկու պահանջներուն. այսինքն անպա-
տեհութիւն մը չըտեսնէր հայ ազգային վարժարաններու ծրա-
գիրը Կրթական Գործոց Նախարարութեան կողմէ վաւերացուե-
լուն մէջ: Գասազիքներն ալ, մանաւանդ թուրքիոյ մէջ ապա-
գրուածները, արդէն վաւերացուած են նոյն Նախարարութեան
կողմէ, մնացածներուն ալ վաւերացումը ընական կը գտնէ:
Դալով ուսուցչական վիպակայականներու վաւերացման՝ Ազգ.
Պատրիարքարանը չուզէր տեղի տալ. մինչև հիմայ Ազգ. Կեդր.
Վարչութեան Ուսումնական խորհրդոյ կողմէ կը արուին հայ
ուսուցիչներու վիպակները և Կառավարութիւնը կը ճանչնար
քանոնք. Պատրիարքարանը իրաց այս վիճակը կուղէ պահել թէ՛
անոր համար որ իր իրաւունքն է այդ և թէ՛ անոր համար, որ
երբ Կառավարութիւնը ինքը ապա ուսուցչական վիպակները
և կամ վաւերացնէ արուածները, այլևայլ խնդիրներ պիտի ծա-
ղին ուսուցիչներու մասին. զոր օր. Ոստիկանութեան Նախա-
րարութիւնը (Չապրիյէ ցեղարքի) գործի պիտի միջամտէ ու-
սուցիչներու խնդիրները ստուգելու և անոնց քաղաքացիական
պայմանները քննելու համար, և տարակոյս չկայ որ այնպիսի
քննութիւն մը, իբր արդիւնք տիրող հայամերժ քաղաքականու-
թեան, անկարելի է որ անաչառ ըլլայ ու է հայ ուսուցչի հա-
մար:

Ազգ. պատրիարքարանը Կառավարութեան կողմէ լիազօր
քննիչներ կարգելու պահանջին չհակառակեր սկզբունքով: Կա-
ռավարութիւնը կուղէ որ իր լիազօր քննիչները երբ որ ուղեն,
կարող ըլլան մանել հայ վարժարաններ և երբ կրթական օրէնքի
հակառակ բան մը տեսնին հոն՝ անմիջապէս դործեն, կարգա-
դրութիւններ ընեն, և ինչ: Ազգ. պատրիարքարանը կընդունէ
Կառավարութեան կողմէ քննիչներ կարգուելու սկզբունքը,
բայց չընդունէր անոնց լիազօրութիւնը: Պատրիարքարանը կու-
ղէ որ Կառավարութեան քննիչներ Պատրիարքի և Առաջնորդ-

ներու գիտութեամբ այցելեն հայ վարժարաններու և իրենց գիտողութիւնները ներկայացնեն Պատրիարքին կամ առաջնորդներուն, որպէս զի, ի հարկին, ատոնք գործեն:

Ահա Տաճկահայոց դպրոցական խնդրին արտաքին կողմը կառավարութեան և Ազգ. պատրիարքարանի մէջ: Կրթական Գործոց արգի նախարարը, Հաշիմ Փաշա, գործէ և խօսքէ հասկըցող անձնաւորութիւն մըն է, և ինչպէս որ իր խոհմութեան շնորհիւ լաւ ըմբռնելով Պատրիարքարանի առաջարկին օգտակարութիւնը՝ Մայրաքաղաքին մէջ Պատրիարքը, իսկ գաւառներու մէջ Առաջնորդները հայ ազգային վարժարաններու պատասխանատու անհատներ ճանչցաւ և այսպէսով լուծեց Տաճկահայոց կրթական գործին պաշտօնական կենտրոններէն մէկը, յոստայի է որ ուսուցչական վկայականներու և կառավարական քննիչներու խնդրին ալ կարգադրէ ի նպաստ մեր ազգային վարժարաններու:

Գալով կրթական ներքին կեանքի, շատ վիպիտ է այս: Գրաքննութեան խտուրթիւնը չափազանց է, այնպէս որ ոչ միայն ազգային պատմ. և ինքնաշարժութեամբ կաւանդուեն այն դասեր (պատմ., աշխատագր., քաղաքական տնտեսութիւն), որոնք կրնան շատ մը կէտեր յիշեցնել կամ շօշափել տալ ուսանողներուն տիրող կառավարութեան վիճակէն:

Տաճկահայոց դպրոցները հիմայ ուսումնական երեք աստիճան ունին. 1. Մանկական. 2. Նախակրթական, 3. Երկրորդական:

1. Մանկական դպրոցներ կամ մանկապարտէզներ գրեթէ շատ տեղեր կան հիմայ, 20—25 տարի յառաջ ծաղկոց կըսեն այս վարժարաններ. բայց ստոյգը խօսելով հիմակուան Մանկապարտէզներ չեն, ատոնք Ֆրոպէլեան դրութեամբ կազմակերպուած են և շատ ընդունելութիւն գտած են Տաճկահայոց մէջ, թէն Ֆրոպէլեան դրութեան բոլոր պայմանները չեն գործադրուիր:

2. Նախակրթարաններ ամէնէն աւելի ծառայութիւն կը մատուցանեն: Տաճկահայոց բոլոր քաղաքներն ալ ունին և գրեթէ ամէն եկեղեցի կամ թաղ ունի իր Նախակրթարանը: Կ. Պօլսի մէջ ամէն արուարձան, թաղ կամ եկեղեցի մեծ մասամբ ունին իրենց Նախակրթարանները երկուեւ աշակերտներու համար: Այս դպրոցներու նպատակն է զուտ ազգային կրթութիւն տալ: Կ. Պօլսի մէջ ծրագիրը միւսնոյն է բոլոր Նախակրթարաններու համար. իսկ գաւառներու մէջ տեղական պայմաններու

և պահանջներու յարմարցուցած են: Կ Պօլսի մէջ քանի մը տարիէ ի վեր Լրացուցիչ Դասընթացի անունով երկու կարգեր աւելցնելու յորձեր եղան Նախակրթարանի շրջանին վրայ՝ երկու դպրոցներու մէջ, և շատ լաւ արդիւնք ունեցան: Լրացուցիչ դասընթացի նպատակն է երկրորդական վարժարան մտնելու անկարող աշակերտներու տալ նոյն վարժարանի առաջին երկու տարիներու ուսման հաւասար ուսում մը:

Յ. երկրորդական վարժարաններ եւեք հատ միայն ունին Տաճկահայք. ա) Կ. Պօլսի Աղզ. Կեդրոնական վարժարան՝ հիմնուած Ներսէս Պետրկարբլի նախաձեռնութեամբ, Ղալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ բակը. բ) Պէրպէրեան վարժարան, հիմնուած Ռ. Ն. Պէրպէրեանի կողմէ, Կ. Պօլսի, Իւսկիւար, Սէլամըն թաղը, Ս. Խաչ եկեղեցիէն ոչ հեռի. գլխերօթիկ է այս վարժարանը. գ) Սանասարեան վարժարան. Կարնոյ մէջ, հիմնուած Աղա Մկրտիչ Սանասարեանի ըստերարութեամբ: Այս ալ գլխերօթիկ:

Այս երեք երկրորդական վարժարաններն կը համապատասխանին զիմնադիօնի կամ Ռէալական դպրոցներու:

Ատոնցմէ զատ Ամերիկացի միսիօնարներ ունին երեք Գոլկեններ (սկզբունքով երկրորդական վարժարաններ) Տաճկահայոց մէջ. ա) Խարբերդ՝ Եփրատ գոլկեն. բ) Այնթապ (Կիլիկիա)՝ Կ. Թ. Գոլէճ (— Կեդրոնական Գոլէճ Թուրքիոյ). գ) Մարդուան՝ Անատօլիոյ գոլէճ: — Կ. Պօլսի (Վոսիտը՝ Ռումէլի-Կեսար) Ռոպէրթ գոլէճը, որ միջազգային, ամերիկեան հաստատութիւն մըն է միսիօնարներէն անկախ: Միսիօնարներ ունին նաեւ քանի մը Բարձրագոյն վարժարաններ թէ անգլիկներու և թէ՛ մանչերու համար: Այսպէս Պարտէզակ, Ատափաղար, Այնթապ, և շնորհիւ Կ. Պօլսի մէջ Վենետիկի և Վիեննայի Միութարեան հայրերը հաստատած են երկրորդական վարժարաններ, որոնց ուսանողներուն մեծագոյն մասը հայ եկեղեցւոյ զաւակներ են: Եւ պիտի չթուեմ Ամերիկայի միսիօնարներու, որոնց վրայ պէտք է հիմայ աւելցնել դերմաներէն ալ, Ֆրանչիսկեան և այլ կրօնական կարգերու և քոյրերու կողմէն Մայրաքաղաքի և դուռաներու մէջ հաստատուած այլևայլ աստիճանի դպրոցներ, ուր առաւելապէս հայեր են որ կը յաճախին:

Եւ շատ համառօտ անցայ և միայն կրթական հաստատութեանց գլխաւոր դորժերը նշանակելի՝ ցոյց տալու համար, թէ Տաճկահայոց կրթական կեանքը շատ կնճռոտ է և վտանգի ենթարկուած:

Օրմանեան պատրիարքի իրաւագին է Նախակրթութիւնը

ամուր հիմերու վրայ հաստատել և տարածել, այնպէս որ կարելի ըլլայ հայ ուսանողը, հայ աղան կազմել նախաիրթարաններու մէջ, ուսկից ելելէ ետքը կարենայ մտնել ու է երկրորդական վարժարան՝ առանց ինքըզինքը կորցնելու: Շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար խօսիլ նաև թուրք դպրոցներու մասին՝ հայոց վերաբերութեամբ: Թուրքերու երկրորդական վարժարանները (մէքթէպի իտաիյէ) շատ քիչ հայ ուսանողներ կը յաճախեն: Իսկ Նիսէ կամ Մէքթէպի Սուլթանիյէ, որ կայսերական առաջին միջազգային կրթական հաստատութիւն է Կ. Պօլսի մէջ, շատ թիւով հայ աշակերտներ ունէր երբեմն. հիմայ ընդունելութեան պայմանները փոխուած են հայոց համար և շատ քիչեր կերթան հոն:

Դժբախտաբար հայ դպրոցներ պէտք եղածին չափ հարուստ չեն՝ որպէս զի կարող ըլլան մըցել կրթական օտար հաստատութիւններու հետ: Տաճկահայոց աղքատութիւնը հետզհետէ սուր հանգամանք մը կառնէ. և այս տարի Կ. Պօլսի մէջ տերոզ դրամական տաճնապը ամէն կերպով կազդէ իրենց բոլոր կրթական և բարեգործական հաստատութիւններու վրայ:

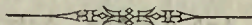
Շատ հետաքրքրական աշխատութիւն մը պիտի ըլլար պատրաստութիւնը այնպիսի վիճակացոյցի մը, ուր տեսնուէր, թէ ի՞նչափ վարժարաններ կամ կրթական հաստատութիւններ կան Տաճկահայոց մէջ, ընկնէրէն կամ օտարներէն. և թէ ի՞նչ համեմատութեամբ հայ ուսանողներ ունին ատոնք: Ես դժբախտաբար դիւրութիւններ չունիմ այդպիսի աշխատութեան մը ձեռնարկելու համար: Միայն սաչափը կրնամ համարձակ ըսել, որ եթէ Տաճկահայոց քիչ շատ հարուստ դասակարգը՝ իր օտար վարժարաններու տուած փողը իր ազգի դպրոցին տար, բոլորովին նախանձելի վիճակի մը հասած պիտի ըլլային հիմայ մեր ազգային դպրոցները: Այնքան նշանակելի հոսանք մը կայ դէպի օտար կրթական հաստատութիւններ Տաճկահայոց մէջ:

*
* *

Ի լրումն յօդուածագրի այս հակիրճ և գեղեցիկ նկարագրութեան «Իւզանդիոնի» 1907 թուի 3388 համարից համառօտում ենք «Կաղմական կանոնագրի» բովանդակութիւնը: Այդ կանոնագիրը կազմուած էր Ս. Պատրիարքի կողմից և վերաքննութեան էր առաջարկուած Ուսումնական խորհրդին:

Սոյն կանոնադրով կրթութիւնն երեք աստիճանի էր վերաճուելի նախախրթութիւն, Լրացուցիչ Դասընթացք և երկրորդական Կրթութիւն: Առաջինն երկու տարուան շրջանով չորս դասընթացքէ կը բաղկանայ, Մանկական, Տարրական, Միջին և Վերին անուանով: Իսկ կրթութիւնն երկու տարի տևողութեամբ Լրացուցիչ դասընթացքէ և երեք տարի տևողութեամբ երկրորդական շրջանէ կը բաղկանայ: Երկրորդականը միայն Կեդրոնական Վարժարանին մէջ պիտի ըլլայ, Լրացուցիչը մէկ երկու կարևոր թաղերու մէջ, իսկ Վերինը՝ երկրորդական կարևորութիւն ունեցող թաղերու մէջ պիտի հաստատուի: Միջին, Տարրական և Մանկական Դասընթացքներն ալ առհասարակ ամէն թաղի մէջ պիտի գտնուին: Իսկ եթէ գտնուին փոքրիկ թաղեր, որոնք պարզապէս անախառնութեան համար Վերին Դասընթացք, ևլն. հաստատելու ձգտին, օրինական կերպով պիտի արգելուին: Ուսուցիչներն երկու կարգի պիտի բաժնուին, առաջինը՝ Մանկավարժ, Վարժապետ և Վարիչ պիտի կոչուին, որոնցմէ Մանկավարժը պիտի վարէ Մանկական և Տարրական Դասընթացքները, Վարժապետը՝ Միջինն և Վերինը, իսկ Վարիչը դպրոց մը ամբողջ պիտի վարէ: Երկրորդը՝ դասուսանդութեան մասն է, որուն ուսուցիչները պիտի կոչուին Օգն.-Մասնագէտ և Ուսուցչապետ: Աստիճան փոխելու համար առնուազն 5 տարի բարձր պաշտօնավարութիւն պիտի ունենայ ուսուցիչ մը, իսկ Ուսուցչապետ կոչուելու համար՝ 15 տմեայ բարձր պաշտօնավարութիւն մ' ունեցած ըլլալէ զատ, մասնագիտական ճիւղին համար երկու կարևոր երկասիրութիւն պատրաստած ըլլալու է: Ուսուցիչ ըլլալու համար անպատճառ Լրացուցիչ Դասընթացքն աւարտած և երկրորդական ուսում առած ըլլալու է. անոնք որ առանց այս վարժարաններէն ելլելով ուսուցիչ ըլլալ կիսափաքին, պէտք է որ այդ ծրագիրներուն վրայ առանձին քննութիւն անցընեն: Մանկական Դասընթացքը մանկուհի համար տղայ մը առնուազն 5 տարեկան ըլլալու է. այս տարիքէն վար մանուկը, դպրոցական կեանքին պատրաստուելու համար միայն կընդունուի: Վարժարաններն ուրեմն Հոգաբարձութիւն չպիտի ունենան, այլ Թաղ. Խորհուրդէն ուսումնական դորժէ հասկցողներ վարժարաններու հոգաբարձու պիտի կրնան ըլլալ, որոնք միանգամայն Թաղական ալ ըլլալով՝ դպրոցական դոյժերու մասին պիտի կրնան իրենց ընկերներն համոզել: Վերին Դասընթացքէն ելլողները շրջանաւարտ, Լրացուցիչ դասընթացքէն ելլողներն ընթացաւարտ, իսկ Երկրորդականէն ելլողներն ուսումնաւարտի վկայական պիտի ստա-

նան: Առաջինը միայն Ուսումն. Խորհուրդէն ստորագրուած և Ս. Պատրիարքէն հաստատուած պիտի ըլլայ, իսկ վերջին երկու աստիճանի վկայագիրները նախապէս պիտի ստորագրուին նոյն այդ դասընթացներուն լեզուաց և գիտութեանց ուսուցիչներու կողմէն, յետոյ պիտի վաւերացուին Ուսումն. Խորհուրդէն և հաստատուին Պատրիարք Սրբազանին կողմէ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայ գիւղը.—Գիւղի դպրոցն ու նորա տիպը.—Խրթական ու բժշկական գործը գիւղում.—Հայ կնոջ դերը հայի կուլտուրական կեանքում:—

Մենք մոռանում ենք գիւղը. շարունակ ժողովրդից խօսելով մենք միմիայն նորա կատարներով ենք զբաղուած, իսկ արմատի, ընկ վրայ նայում ենք անցողակի: Եւ իրաւ՝ ի՞նչ է ներկայացնում այժմեան հայ գիւղը. մի յետամնաց, խուսար խորշ մեր իրականութեան մէջ այն միջոցին, երբ մեր կենտրոններում եռում է կեանքը իւր բոլոր կողմերով: Բուռն ձգտումը վառ գործունէութեան քաշել է մեր ինտելիգենցիան գէպի կենտրոնները, ուր վերջին տարիների մամուլի ու գործունէութեան համեմատական ազատութեան շնորհիւ, լայն ասպարէզներ էին բացում նոցա առաջ ուղղութիւնների, տեսութիւնների ալեծուրի հոսանքների մէջ եռանդալին մրցելու. ու կենտրոնների մտաւոր, գրական հասարակական ասպարէզը հեղեղում էր բազմատեսակ գործիչներով:—

Միւս կողմից գիւղի մտաւոր և բարոյական բարձրացման ազադակող անհրաժեշտութիւնը անժխտելի փառաքէ: Իսկ ամենահարճ ճանապարհը գիւղական մտաւոր ճահիճը ցամաքեցնելու.—այդ անշուշտ կրթութիւնն է, դպրոցն է: Եւ հէնց այդ կողմից է, որ մի ախրալի պատկեր է ներկայանում մեր երկիրը: Վերցրեք Կովկասի գիւղերը՝ քանի՞ ողորմելի վիճակի մէջ են մանաւանդ տնտեսապէս: Ու ի՞նչ կենտրոններում քաղաքացուն ժողովրդական համայնարանի պայծառ լսարաններում իւր հոգեկան պահանջներին բաւարարութիւն տալու յարմարութիւններ են արուած,

հայ գիւղացին տարրական դպրոց անդամ չունի:—

Սակայն ժամանակ է օգնելու գիւղացուն, դարձեցնելու նորա թմրած հոգին, ժամանակ է մեր մտաւոր վերքի բժշկութիւնը արմատից սկսելու և ամենից առաջ տալու գիւղացուն դպրոց. այո՛, հայ գիւղացին դպրոց չունի:—

Ո՛չ մի վսեմ ատենաբանութիւն և ո՛չ մի մանրադննին վերլուծական չքնադ գիրք ժողովրդի սրտի լարերին չի զարկի, քանի որ նա անգրագէտ է, քանի որ նա զուրկ է ամենատարրական կրթութիւնից: Որպէսզի կանոնաւորուի գիւղացու ոոցիակական—հանրական պայմանները—տուէ՛ք գիւղին ամենից առաջ դպրոց. այս պահանջ է այժմ և բարոյական մեծ պարտիք ամենքիս վրայ:—

Ահա այս տեսակէտից վերին աստիճանի միջթարական երևոյթ է, որ վերջերս Բաքուի Կուլտուր. Միութիւնը զգալով պահանջի անհրաժեշտութիւնը, ձեռնարկել է մի շարք դպրոցներ բանալու հայ ամենաչքաւոր գիւղերում: Բայց մանաւանդ խոշոր է Հայոց Բար. Ընկ գերը հայ ժողովրդի մէջ Կուլտուրայ պատուաւորելու դործում. այդ պատկառելի ընկերութիւնը իւր ամբողջ անդեպի մեր աղքատին նշանաւոր գործօններէց մէկն է եղել և պիտի լինի այժմ: Նա ունի արդէն իւր տրամադրութեան տակ զրուած միջոցներ այդ մասին. յիշենք Անանեանի 20,000 ռուբլու հտակը, Աֆրիկեանի 10 դպրոցները ու նպաստները յանձնումը ընկերութեան, և ընկերութեան վերջերս արած որոշումն—գալ ուսումնական տարուանից բանալ հնարաւոր չափով շատ գիւղական դպրոցներ: Այո՛, պէտքէ բանալ և աշխատել ձեռք բերել նոր նպաստներ—միջոցներ այդ ուղղութեամբ:—Նրանի թէ հայ ժողովուրդը անտեսական—սոցեալական այնպիսի պայմաններէ մէջ տրուած լինէր, որ հաղը հողապաշտին—գեղջիկին պատկանէր, այն ժամանակ նա կարիք էլ չէր ունենայ մեր «ոգտրմած նպաստներին» դուցէ, սակայն այս յատկաւոր դործնականութիւնը պաշտպանելը դատապարտելի կլինէր:

Լուրջ հարց է իհարկէ թէ՛ ի՞նչ տիպի և ուղղութեան պէտք է վերածել մեր գիւղական դպրոցները: Այս մասին խօսել են, կիսօտան, բայց ցարդ որեւէ լուրջ վերաբերմունք գործին չէ եղած: Պէտք է, անհրաժեշտ է մշակել մեր գիւղական դպրոցների պատկերը, տիպը, իւր սրտը, հաստատուն ծրագրով, իւր բռնելիք ուղղութեամբ, ունենալիք դասընթացքով:—Լսեցինք որ մեր այս կրթական կարեւոր հարցի մասին վերջերս Հայ. Բար. Ընկ. վարչութիւնը մանաւոր խորհրդակցութիւն է կազմել Թիֆլի-

ուում, գործին հմուտ մասնագէտներէ, որին ներկայ են եղել նա մեր երկու առաջնակարգ կրթական հաստատութեանց ղեկավարները—ձեմարանի ու հերոսեան դպրանոցի պ պատեսուհները: Խորհրդի մէջ հարցերը դրուել են պարզ և որոշ թէ՛ ինչ տիպի լինին մեր դպրոցները—ծխական եկեղեցական, հասարակական ընդհանուր կրթական, թէ մասնագիտական և այլն: Կարծիքներ եղել են իհարկէ թերեւէմ. մեծամասնութիւնը յանդէլ է ծխական ընդհանուր կրթական տիպի որոշման: Հէնց այս Խորհրդակցութիւնը պարզ ցոյց է ապելս մեր դպրոցներէ էութեան անորոշութիւնը:

Անորմանտի իրատ է իհարկէ, որ մեր դպրոցները զուրկ են նաև որեէ կոնսորից. ընդհանուր ուղղութիւն տուող, գործը կանոնաւորող, կարևոր գէպքերում վճռող և հաստատող մի հիմնարկութիւն չունենք. մեր ամենայն ինչը «եօւս է գնում» միմիայն և մեր եղած դպրոցներում տիրում է կատարեալ անարխիա: Ոչ ոք մեղանից (բացառութեամբ ի հարկէ մարմնաւոր իշխանութիւնից) գործող դպրոցներէց տեղեկութիւն չունի: Կաթոլիկիսական կոնգրակով Ուսումնական Յանձնաժողով հաստատելու կարգադրութիւն ելաւ և ամեն ինչ մնաց թղթի վրայ: Ժամանակ է վերջապէս մտածելու և այդ մասին:—

Դպրոցին համաւատար կարիք ունի գիւղը և բժշկական օգնութեան: Այս կովմից հայ դիւղի պատիերը վշտալի լինելուց բացի չափազանց ամթթաբեր է. հայ գեղջկուհին և հայ դիւղացին բժշկութեան բացակայութեան դոհեր են. գիւղը չո՛ւնի և բժիշկ, գիւղը չո՛ւնի և հիւանդանոց. ցաւն ու համաճարակը հնձում են մեզ մեր արմատից, մեր կենսունակ տարրը լուծում: Զի կարելի մոռացութեան տալ անշուշտ հայ դիւղացու նախապաշարմունքները բժշկութեան վերաբերեալ, բայց նախապաշարմունքները այժմ, ժամանակի լուսոյ հզօր ճառագայթներէ տակ կիսովի հալուել են. գիւղեր կան, որ ծննդաբեր հայ կնոջ ո՛չ միայն մանկաբարձուհու են վստահանում, այլ նաև այր բժշկի. և վերջապէս դպրոցը զուգընթացաբար արմատախիլ պէտք է անէ գեղջիկ անվստահութիւնը դէպի բժշկականութիւնը. բայց չէ՞ որ կրթական հաստատութիւններին պէտք է հետևին բժշկականները իրենց դեղատներով:

Ի հարկէ երբ կմանի Կովկասում ևս գէմատիօն, երբ նորա կաղմակերպութիւնները կցանցապատեն նաև մեր գիւղերը, երբ հասարակութիւնը ինքը, ինչպէս Ռուսաստանում, կանցնի այդօրինակ հաստատութիւններէ գլուխը, կբացուին նաև հիւան-

դանոցներ, կրաքմանայ ժողովրդական բժիկներին թիւը և կրթական ու այլ հաստատութիւնները պետութիւնից աւելի միջոցներ կունենան ժողովրդական աղէտների դարման անելու: Իսկ մինչև այդ հեռանկարի իրականացումը, էլի պիտի դործել, եռանդը կընստապատկել, չպէտք է թողնել, որ ծառի արմատը սկսի փտել...

Ահա այստեղ է, որ դաւաճական ինտէլիգենցեայի պահանջ է զդացւում, այդ ինտէլիգենցեայից ոյժ ու եռանդ պահանջւում. բայց ո՞ւր են դորտ. ինչո՞ւ միմիայն դէպի կենտրոններն են ձգտում և կենտրոններում խմբւում: Այժմ իսկ ժամանակն է նարոգնիկի ցուպը ձեռք առնելու, այժմ իսկ միջոցն է գիւղական սառած տարրը ջերմացնելու: Գաւառական ինտէլիգենցեան պէտք է շատ աւելի լայն նայի իր կուլտուրական դործունէութեան վրայ, նա չպէտք է բաւականանայ իւր մասնագիտութեան պաշտօնով, նա պէտք է տարածէ իւր դործունէութիւնը շուրջը, ամեն կողմ և որ ամենագլխաւոր է պէտք է համերաշխ դործունէութիւն ունենայ: Գժբախտաբար համերաշխութիւնն է, որ ամենից սուս պակասում է դաւաճում և կարծես թէ մեր բարձրագոյն համարուած դպրոցների կրթութիւնը հէնց այս համերաշխ դործունէութեան չէ նպաստում:—

Գիւղական ցաւերի երկու խոշոր արմատների՝ դպրոցի և բժշկութեան մասին խօսելիս, չի կարելի լռելեայն անցնել և հայ կնոջ ունենալիք դերի մասին մեր ժողովրդական քաղաքակրթական դործում: Իրաւ, ինչքան մեծ ոյժ և զարկ կարող է տալ հայ կինը կուլտուրական այդ դործում: Գժբախտաբար հայ կինն ևս վարակուած է կենտրոններում համախմբուելու տենչով, կենտրոնների դպրոցներում պարփակուելու ցանկութեամբ, թէև նորա հասարակական դործունէութեան ասպարէզ, ձգտելը աչքի ընկնելու չափ պարզ է: Թէպէտ և ամեն մի տեղ մեր մատաղ սերնդի կրթութիւնը հայ ինտէլիգենտ կնոջ խնամոտ ձեռքն ևս անցնելը հասարակութեան շահն է, բայց և այնպէս, հայ կինը դործելու տենչով վառուած իւր հայեացքը պէտք է դէպի հայ գեղջիկ մութ խրճիթը, դէպի իւր քոյր գեղջիկուհու խաւարապատ հոգին, դէպի հայ գիւղը դարձնէ, ուր իւրաքանչիւրի սիրտն ու հոգին գուցէ նոյնչափ կոշտ ու բիրտ է, որչափ և բահ ու բրնձն սովորած գիւղացու ձեռքը, բայց կուսական այդ սիրտն ու հոգին զգայուն է և պարարտ:—

Եթէ Ֆինն կանայք ո՛չ մի միջոց չխնայելով, իւրեանց նետրդերի գնով ու սրտի բախմամբ, կուրծքը դէմ տուած կռուեցին և հասարակական իրաւունքներ ձեռք բերին, միևնոյն ժամա-

նակ նորա և շատ շուտով ապացուցին, որ արժանի էին այդ իրաւունքներին: Հապա մերոնք, հապա հայ կիւնը. չի՞ ուզում արդեօք հայ կիւնը ապացուցել, որ ինքն ևս արժանի է հասարակական տրիբունի, յառաջընթացի մրտենուն:..

Ա. Մ.

ՄԱՆՐ ԼՈՒՐԵՐ

— Թիֆլիսում բժշկապետ Բ. Նաւասարդեանի նախագահութեամբ կազմուած է մի մասնաժողով, որ ծրագիր է մշակում «Աղբիւր» մանկական հանդիսի 25 ամեակը գալ աշնանը ըստ պատշաճի հանգիստւոր տօնելու:

— Փետրուարի 8-ին Կահիրէում, մեծ շքով ու խոռոչ բազմութեամբ, մասնակցութեամբ Միլտիչ Ժ. Վ. Աղաւնունու, Պօղոս Իւաշա Նուբարի, Երուանդ Բէյ Աղաթօնի և այլոց, հողին է յանձնուել Արփիար Արփիարեանի մարմինը: Թէ՛ եկեղեցում և թէ՛ գերեզմանի վրայ խօսուել են շատ դամբանականներ: Դադաղը ծածկուած է եղել 24 ծաղկեպսակներով:

— Փետրուարի 22-ին Թիֆլիսում, «Աղբիւր—Տարազ»-ի խմբագրատանը գումարուել է տեղական ուսու, հայ, վրացի և թուրք լրագրերի 20 ներկայացուցիչներ ժողովը, կազմելու ժուրնալիստ—գրողներ մի միութիւն: Հարցի վերջնական լուծումը թողնուած է մի ակելի մեծ ժողովի, որ պիտի գումարուի ընդհանրապէս գրողներէց մօտ ապագայում:

— Պետերբուրգում կազմուած է մի մասնաժողով, որի մէջ մտնում են Մ. Կովալէվսկիյ, Կօրօլէնկօ, Ռէպին, Սաախովիչ, Լ. Անդրէէվ, Արոէնիէվ, մշակում է մի ընդարձակ ծրագիր առաջիկայ օգոստոսի 28-ին լրանալիք Լ. Տօլստոյի 80-ամեայ յոբելեանը շքեղօրէն տօնելու համար, տալով այդ յոբելեանին ոչ միայն համառուսական, այլ և համաշխարհային բնավորութիւն:

— Մարտի 25-ին լրացաւ երկրի փոխարքայի ղինուրական-ծառայութեան յիսնամեակը, որ տօնուեցաւ Թիֆլիսում շքեղօրէն: Հետեւեալ համարում կտանք նկարագրութիւնը:

— Թիֆլիսում դասախօսութիւններ է կարգում Պետեր-բուրգի բարձրագոյն կուրսերի դասախօս յայտնի տնտեսագէտ Տատմեանը:

— Կովկասի Հայոց բարեգործ. ընկերութիւնը որոշել է առաջիկայ սեպտեմբերից դաւառներում բանալ մի շարք տարրական դպրոցներ:

— Թիֆլիսում այժմ դործում է «Թիֆլիսի նահանգի հայերի մէջ օգտակար գիտութիւններ տարածող» հայ ընկերութիւնը:

— Փետրուարի 29-ին Թիֆլիսում, «Աղբիւր—Տարազ»-ի խմբագրատանը դուժադուեց է հայ հրապարակախօս դրականագէտների ժողովը, ուր ժողովականները արժարծելով վերջերս Կահիրէում գնատակի զոհ դնացած հրապարակախօս Արփիարեանի դէպքը, միահամուռ արձանագործութեամբ որոշել են՝ «Արտայայտել բոլուն զայոյթի և նողկանքի զգացմունք թէ այդ սպանութիւնը կատարող ոճրագործներն վերաբերմամբ և թէ այն բոլոր անձանց և հասարակական խմբակցութիւնների, որոնք գրչի մշակի և ազատ խօսքի դէմ դործ են դնում բռնի միջոցներ»:

— Յայտնի բարեգործ Տիգրան Աֆրիկեանը իւր դաւառական 10 դպրոցներն յանձնում է Կովկ. Հայ. Բարեգործական Ընկերութեան իրաւասութեան, միաժամանակ իւրաքանչիւր տարի ընկերութեան դրամարկղը մոցնելով թէ՛ յիշեալ դպրոցներին, թէ՛ դրամատեքական ընկերութեան և թէ՛ Երևանի թեմական Դպրանոցին իւր կողմից եղող 6300 ռ. տարեկան նպատաւը:—Ընկերութեան խորհուրդը որոշեց ընդհանուր ժողովին առաջարկել ընտրել հայ բարեգործին պատուաւոր անդամ:

— Նոյն ընկերութիւնը պ. Պօղոս Բաթրէուկ Մելիքեանից նուէր է ստացել նորա Մարց գիւղում գտնուող հողից 14/2 գեսեատին: Միւսոյն ժամանակ պարօնը ցանկութիւն է յայտնել, որ եթէ ընկերութիւնը յիշեալ հողի վրայ որ և է շինութիւն կառուցանելու լինի—տայ անհրաժեշտ փայտեղէնը ձրեաւար:

— Նոյն ընկերութիւնը ստացել է պ. Հ. Սարաֆեանից ի յիշատակ նորա հանգուցեալ ամուսնու 100 ռուբլի:

— Կովկասի «Հայ. ուսուցչ. միութեան» հրատարակութեամբ լոյս տեսնուելիք «Նոր—Դպրոց» ամսագրի պատասխանատու խմբագիր է ընտրուած պ. Իսահակ Յարութիւնեանը:

խիկ խմբագրական անդամներ՝ Յովհ. Տէր-Մկրաքեան, Տ. Ռաշմաճեան, Ար. Աբեղեան և Ս. Աբովեան:

— Թիֆլիսում հայ. դրամատիք ընկերութիւնը բաց է անում «Դրամատիքական Կուրսեր»; որ տարեկան 3 ամիս պէտք է դործէ:

— Փետրուարի 20-ին Օդէսայում տեղի է ունեցել շատ շքեղօրէն աւանդական ուսանողական հայկական երեկոյթը, ուր ի միջի այլոց յաջող են անցել հայ ժողովրդական-ազգային խմբական երգերն ու պարերը: Երեկոյթը թէ՛ բալանդակութեան ու թէ՛ նիւթականի կողմից եղել է հիմնալի:

-- Փետրուարի 7-ին Մոսկուայում վախճանուել է ռուս դերող Ալ. Լըաէլը: Լըաէլը վիպասան էր գիւղական-շինական կեանքի, ուղղութեամբ նարօքնիկ, Գ. Ուսպէնսկու, Ջլատով-րատսկու, Ջատտաիմսկու ընկերներին: Նորա նշանաւոր դրուածքներին են՝ «Դաշաւեցու յիշատակարանը», «Մասնագէտ» «Աղ-ջամուղջ»:

— Անխոնջ հնադէտ Ն. Մառը փետրուարի 22-ին, Մոսկուայի Լադարեան ձեմարանի դահլիճում, կարդացել է լիքը հանդիսարանի առաջ երեք մասից բաղկացած մի ընդարձակ դասախօսութիւն Անիի պեղումների մասին ընդհանրապէս: Դասախօսութիւնը խորը տպաւորութիւն է թողել հանդիսատեսի վրայ և ռուս երկսեռ հասարակութեան վրայ. տպաւորութեան ուժեղացման նպաստել է մանաւանդ մոզական լապտերով բազմադան պատկերներ ցոյց տալը: Դասախօսութիւնը ունեցել է մօտաւորապէս նոյն ծրագիրն ու բովանդակութիւնը, ինչ որ յարդելի պրոֆէսորը կարդաց մօտ ժամանակներս Բաքուում: — Զուտ արդիւնքը դասախօսութեան, մօտ 700 ռ., յատկացրած է պեղումների գործին:

— Թիֆլիսում հիմնուել է չքաւոր հրեայ աշակերտներին օգնելու ընկերութիւն, որի նպատակն է նպաստել չքաւոր հրեայ աշակերտներին մինչև համալսարանական կրթութիւն ձեռք բերելը:

— Կովկասի ինխարքայի խորհուրդը իւր վերջին նիստերից մէկում որոշել է յատկացնել մօրեխի ոչնչացման համար 500,000 ռուբլի: Իսկ այդ մասին միջոցներ մշակելում է գիւղականտես Սահակեանի խորհրդակցութեամբ:

— Նորերս Միւնխէնում մեռաւ Մոսկուայի համալսարանի ռուսըջապետ, ռուս յայտնի դերող, գիտնական, հասարա-

կահան գործիչ և լավ մարդ Ալէքսանդր Չուպրովը:

— Թիֆլիսի հայ դերասանական խումբը պատրաստում է ներկայացնել Բ. Այվազեանի նոր պիէսը «Սնի քաղաքի կործանումը» վերնագրով:

— Լեհաստանի Իվանգորոդ քաղաքում վախճանուած Բժշկապետ Ադ. Տէր Յարութիւնեանցը թողել է մի մանրամասն կտակով 50,000 ռուբլու կարողութիւն բարեգործական—ազգային զանազան նպատակների համար և գործադրութիւնը կտակի վերապահել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ու Պօլսոյ Պատրիարքին:

— Ամսոյ 9-ին Թիֆլիզում հայացած տեղական (հայ, ռուս, վրացի, թուրք) գրականագէտները և ժուրնալիստները ընդհանուր ժողովում որոշուել է հիմնել ընդհանուր ընկերութիւն գրականագէտների, որի կանոնադրութեան մշակման համար ընտրուել է և մի մասնաժողով հետեւեալ ժողովականներէ՝ պ. պ. Ղարիբի, Հ. Առաքելեան, Գօտուա, Շեստով, Քալանթար և Պիճիկեան:—

— Թիֆլիզի Հայոց ազգագրական ընկերութիւնը նախապատրաստութիւններ է տեսնում հիմնելու Թիֆլիզում մի ազգագրական—հնագիտական բանգարան և մի մարդաբանական—կովկասագիտական գրադարան, որին իբրեւ սկիզբ—հիմք ծառայելու է ընկերութեան անդամ պ. Ե. Լալայեանի նուիրած մօտ 5000 ռուբլի արժողութեամբ սեպհական գրադարանը:—

— Իտալիայում մեռել է յատնի դրող Էդմոնտօ Դ, Ամիչիոն, որի հրաշալի գրուածքները այնպէս յափշտակութեամբ կարգում է ամբողջ աշխարհը: Նորա սիրուն գործերից հայերէն թարգմանուած են՝ «Սիրտ», աշակերտի յիշատակարանը, «Փոքրիկ թմրկահարը»: Դ. Ամիչիոն նշանաւոր վէպերից են՝ «Բարեկամներ», «Բանուորների վարժուհին» և այլն: Նորա «Սիրտ» գուածքի ա. տպագրութիւնը Իտալիայում 250 հազար օրինակ տարածուեց:—

— Բաքուում Հայոց կուլտուրական ընկերութեան հրատարակութեամբ լոյս է տեսել «Պատանեկական գրադարան» երկշաբաթաթերթի I և II գրքերը:—

Մ Ս Մ Ո Ւ Լ

«Մեր Զայնը» № 29 «Տխուր նշաններ» վերնագրով յօդուածի մէջ հետեւեալն է գրուած.

«Արարատ»ի ղեկամբերի համարի թղթակազմի վրայ տպուած է. «Հրամանաւ Տ. Տեղակալի Հայրապետութեան Հայոց»: Մենք չիմացանք թէ ո՛ւմ կարդադրութեամբ է այս խօսքերը տպուած: Եթէ «Արարատ»ի խմբագրի բարեհաճ կամքն է այդ- նրան աններելի է, իսկ եթէ Սինոդի նախանշամ' Սուրենեան որբողանն է այդպէս պահանջում, այդ կնշանակէ, որ մենք կանգնած ենք մի նոր փոթորիկի ուղտին:

Մենք կարող ենք մեր պաշտօնակցին հանգստացնել, որ այս խնդրում փոթորիկի ոչ մի նշան չկայ: Աւելորդ սրտտեսութիւն պէտք չէ: «Իրել տեղակալ Հայրապետութեան Հայոց», չի նշանակում՝ «վաղն էլ ալա երեմիա ասել, որ տեղակալը արտօնուած է Հայրապետական բոլոր իրաւունքներով»: Այդ ձեւը սովորական է տեղակալների համար, որին ապացոյց կարող ենք յիշել հանգուցեալ Մակար կաթողիկոսի տեղակալութեան ժամանակը: Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանը իւր թղթերի մէջ յիշում է նրան «Տեղակալ կաթողիկոսութեան Արարատեան Մ. Աթոռոյ կաթողիկէ Սրբոյ Էջմիածնի» կամ Տեղակալ կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց»:

* Տես Բաբգէն վարդապետի Կաթողիկոսական ընտրութիւն և կանոններ. Վաղարշապատ 1908 եր. 84, 110:

Հ Ո Վ Ի Ի

Ազգային, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ

Երրորդ տարի

Տարեկան բաժանորդագրինը 4 ռ.

Կէս տարուանը 2 ռ. 50 կ.

Հասցէն՝ Тифлисъ редакция „ОВИВЪ“.

Խմբ.-Հրատ. Եզնիկ ա. քահ. Երզնկեան.

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

Հանդէս ամսեայ ազգային, գրական, գեղարուեստական
(ՊԱՐԻՉ)

ԱՆԱՀԻՏ-ի բաժանորդագրութեան պայմանները.

Անահիտ-ը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը:

Բաժանորդագրինն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Յրանսա), 12 ֆրանք
(օտար երկիրներ), 2 տուար (Ամերիկա), 5 ռ. (Ռուսիա):

Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Յրանսա); 6 ֆրանք (օտար երկիրներ),
1 տուար (Ամերիկայ), 3 ռպլ. (Ռուսիա):

Յօդուած եւ բաժանորդագրին ղրկել հետեւեալ հասցէին.

A, TCHOBANIAN

17, Rue La Bruyère, Paris.

« Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր »

Ամսաթերթ գրական եւ գիտական

Տարեկան գինն է 15 ֆրանկ—6 ռուբլի, կանխիկ՝ Հասցէն՝
Basmadjean, 112. Bd. rochechouart PARIS

Հ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ս Ա Ի

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գինն է 1 ռուբլի 75 կոպեկ

Դիմել էջմիածին հեղինակին

Հ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ս Ա Ի

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՏՈՐ Ա. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հ Ե Լ Ս Ե Գ

Սրուանդ վարդապետ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆԵԳ

XII+390 էջ.

Գինն է մի ռուբլի.

Դիմել էջմիածին ԵՐՈՒԱՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
